

Το εγχείρημα του «ειρηνικού δρόμου». Όψεις του αριστερού κυβερνητισμού στον 20ό αιώνα

του Δημήτρη Μπελαντή

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Από τον Ευρωκομμουνισμό στην Ευρωαριστερά: Ο «δημοκρατικός δρόμος» από στρατηγική κοινωνικής μετάβασης σε γενεαλογία ενός ηθικού credo¹. Οι ήττες της εργατικής τάξης και ο ρόλος της Αριστεράς.

Οι περιπτώσεις της Βρετανίας και της Ιταλίας

Από τα τέλη του 1970 και εξής, η κυρίαρχη στρατηγική του αστισμού στη Δύση δεν είναι, πλέον, το κοινωνικό συμβόλαιο αλλά η καπιταλιστική αναδιάρθρωση.

Η κινητήρια δύναμη αυτής της διαδικασίας είναι η οξυμένη εκδήλωση της καπιταλιστικής κρίσης υπερσυσσώρευσης και της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους με επίκεντρο τις δυο πετρελαϊκές κρίσεις του 1973 και 1979.

Δεν θα σταθούμε εδώ στα αίτια της κρίσης, οι ερμηνείες για τα οποία ποικίλλουν ακόμη και εντός του μαρξιστικού στρατοπέδου. Σε κάθε περίπτωση, όμως, θα επισημάνουμε το σημαντικό ρόλο της ίδιας της επιθετικής ταξικής πάλης εκ μέρους της εργατικής τάξης και των συμμάχων της στα τέλη του '60 και αρχές του '70. Ένα μοντέλο ερμηνείας θεμελιωμένο αποκλειστικά στην άνοδο της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου (ο λόγος σ/μ) και στην αύξηση του σταθερού κεφαλαίου (σ) στη σχέση του προς το μεταβλητό κεφάλαιο (μ) δεν θα ήταν επαρκές: θα παρέβλεπε τελείως τις εκρηκτικές συνέπειες της αναταραχής του '60, την ανατίναξη της ταιυλορικής οργάνωσης της εργασίας και τη σημαντική πτώση του ποσοστού εκμετάλλευσης (u/μ) ακριβώς εξαιτίας της καμπίης αυτής της ταξικής πάλης.¹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση του Γιάοχιμ Χιρς. Ο Χιρς ξεκινά από την «κλασική» μαρξιστική θεωρία της πτώσης του ποσοστού κέρδους, η οποία θεωρεί την κρίση ως εξέλιξη εγγενών αντιφάσεων εντός της κεφαλαιακής σχέσης και των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής (μεταξύ αυτών και της τάσης για αύξηση του λόγου σ/μ). Η «αναβαθμισμένη» μορφή της (όπου εδώ εντάσσει κυρίως τη «θεωρία της ρύθμισης», ιδίως το έργο του M. Aglietta, αλλά εν μέρει και τη θεωρία των «μακρών κυμάτων» του Ερνέστ Μαντέλ) προϋποθέτει μια σύνθετη στρατηγική εκ μέρους της άρχουσας τάξης για την μη εκδήλωση της κρίσης ή τη μετάθεσή της, την ύπαρξη δηλαδή ενός ηγεμονικού μηχανισμού εξαπόλυσης αντίρροπων τάσεων προς την όξυνση της κρίσης. Σε κάθε περίπτωση, ο Χιρς επιχειρεί να αποστασιοποιηθεί από μια μηχανιστική ερμηνεία της κρίσης, η οποία είτε θα κατανοούσε την κρίση ως «τάση κατάρρευσης» είτε θα την εξηγούσε βάσει σιδερένιων οικονομικών νόμων χωρίς καμία εκτίμηση του πολιτικοϊδεολογικού στοιχείου, του θεσμικού στοιχείου και τελικά της πάλης των τάξεων. Απαντώντας ουσιαστικά στην κριτική που έχει διατυπωθεί στις γερμανικές μαρξιστικές θεωρίες για λειτουργισμό και μηχανικισμό, ο Χιρς καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «οι δομικές κρίσεις του καπιταλισμού συμβαίνουν, όταν μέσα στο πλαίσιο ενός δεδομένου

μοντέλου συσσώρευσης και ηγεμονικής δομής (ενός Reproduktionsmodus κατά την προσφιλή έκφραση του συγγραφέα) δεν είναι πλέον δυνατή η κινητοποίηση επαρκών αντίρροπων τάσεων στην πτώση του ποσοστού κέρδους και όταν η περαιτέρω αξιοποίηση του κεφαλαίου απαιτεί μετασχηματισμό αυτής της δομής, δηλαδή την επιβολή ενός νέου καπιταλιστικού σχηματισμού» («Φορντισμός και Μεταφορντισμός...», όπ.π. σ. 22).

Στο πλαίσιο αυτής της πλήρους αναντιστοιχίας μεταξύ του ηγεμονικού μοντέλου συσσώρευσης και της αξιοποίησης του κεφαλαίου οι κρίσεις και οι τρόποι επίλυσης των κρίσεων η κρίση εκδηλώνονται πάντοτε ως έκβαση των ταξικών αγώνων: «Οι κρίσεις και οι τρόποι επίλυσής τους είναι σε τελική ανάλυση έκφραση των συγκεκριμένων ταξικών αγώνων, μολοντί οι αγώνες πάντοτε λαμβάνουν χώρα υπό αντικειμενικές συνθήκες, οι οποίες αντεπιδρούν πίσω από τις πλάτες των δρώντων».2

Σε κάθε περίπτωση, η όξυνση της κρίσης ενεργοποιεί μια σειρά ιδεολογικών στρατηγικών και σημείων επίθεσης των κυρίαρχων διανοουμένων κατά του εργατικού κινήματος. Αυτά εντοπίζονται κυρίως: α) στη θέση ότι η άνοδος των μισθών και η αύξηση των δημοσίων δαπανών οδηγούν σε αύξηση του πληθωρισμού και σε μείωση της κερδοφορίας του κεφαλαίου. Κατά συνέπεια, μειώνεται το επενδυτικό ενδιαφέρον και παλαιώνεται ο τεχνολογικός εξοπλισμός της παραγωγής χωρίς να αντικατασταθεί, β) στη θέση ότι η άνοδος των μισθών και η αύξηση των δημοσίων δαπανών δημιουργούν ένα άκαμπτο και ανελαστικό πλαίσιο για την καπιταλιστική ανάπτυξη και, τελικώς, μειώνουν τη διεθνή ανταγωνιστικότητα του κάθε εθνικού κεφαλαίου, γ) ότι, έτσι, τελικώς, ωθείται το κεφάλαιο στον τερματισμό των επενδύσεών του και στη μεταφορά του σε επενδύσεις εκτός συνόρων.

Ανατρέπεται, έτσι, μια θεωρητική παράδοση (βασισμένη στα «οικονομικά της ζήτησης»), η οποία θεωρούσε ότι η αύξηση του εργατικού εισοδήματος και η ενεργός οικονομική δραστηριότητα του κράτους δημιουργούσε αύξηση της ζήτησης και αποτελούσε την ατμομηχανή της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Σταδιακά, η απάντηση των κυρίαρχων κύκλων στην κρίση περνά από μετριοπαθείς στρατηγικές εντός του κεϋνσιανισμού/φορντισμού σε ρηξικέλευθες στρατηγικές ανατροπής του, οι οποίες χαρακτηρίζονται ως νεοφιλελευθερισμός και εφαρμόζονται πιλοτικά από την κυβέρνηση της Μ. Θάτσερ στη Βρετανία και του Ρ. Ρέγκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ως τα μέσα του '80 αυτές οι στρατηγικές παγιώνονται και υποτάσσουν όλο σχεδόν το φάσμα της πολιτικής σκηνής (από την άκρα Δεξιά ως τη σοσιαλδημοκρατική Αριστερά και σε ορισμένες περιπτώσεις εμμέσως και τα ΚΚ).

Οι στρατηγικές αυτές χτυπούν τον πυρήνα του φορντισμού και του μεταπολεμικού κοινωνικού συμβολαίου ως «αντιαναπτυξιακά μέτρα» και ως «εμπόδια στην αξιοποίηση κεφαλαίου» και αναιρούν τα κύρια χαρακτηριστικά μιας ολόκληρης φάσης του μονοπωλιακού καπιταλισμού, της «παρεμβατικής-προνοιακής» φάσης (χονδρική χρονολόγηση από το 1945 ως το 1975, προηγείται η φάση σταθεροποίησης της κυριαρχίας μονοπωλιακού καπιταλισμού 1880-1945). Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της φάσης (στη διάρκεια της οποίας και παγιώνεται ο καθεστωτικός χαρακτήρας της δυτικής σοσιαλδημοκρατίας) υπήρξαν τα ακόλουθα:

1) Η ταιλωρική οργάνωση της παραγωγής και η διάσπαση των γνώσεων/δεξιοτήτων του παραδοσιακού ειδικευμένου εργάτη και η υπαγωγή τους στην καπιταλιστική διεύθυνση (από τη δεκαετία του '20).

2) Η τάση μετάβασης από την απόσπαση απόλυτης υπεραξίας (επιμήκυνση εργάσιμης ημέρας, εντατικοποίηση εργασίας) στη σχετική υπεραξία (μείωση αναγκαίου χρόνου μέσα από την άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας).

3) Η πλήρης εμπορευματοποίηση των υπηρεσιών αναπαραγωγής (κατάργηση αναπαραγωγής μέσα από την οικιακή εργασία) και ταυτόχρονα η ανάληψη ενός μεγάλου μέρους αυτών των υπηρεσιών από το κράτος (ανάπτυξη κοινωνικού κράτους χάρη στους εργατικούς αγώνες).

4) Η καταστροφή σημαντικών όψεων του πολιτισμού της εργατικής τάξης (Hirsch 1980).

5) Η άνοδος των δημόσιων δαπανών και η ενεργός επιχειρηματική δράση του κράτους ως μοχλού ανάπτυξης (από τη δεκαετία του '30 και ιδίως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο).

6) Η ανάπτυξη του κρατικού γραφειοκρατισμού και η εγκαίνιαση της «κοινωνίας ελέγχου και επιτήρησης».

7) Η διάσπαση της ταξικής πολιτικής και η δημιουργία κομμάτων πολυταξικής «λαϊκής» (μη ταξικής) απεύθυνσης, όπως έχει δείξει ο Όττο Κιρχχάμερ.

8) Μετωπική επίθεση στην κοινωνική και πολιτική Αριστερά.

9) Ο τριγωνικός συμβιβασμός μεταξύ εργατών-εργοδοτών και αστικού κράτους μέσα από την εκπροσώπηση οργανωμένων συμφερόντων.

Η στρατηγική αναδιάρθρωσης έχει μια πιο άμεση και μια πιο έμμεση διάσταση. Η άμεση αφορά τις στρατηγικές λιτότητας και αποδόμησης του κοινωνικού κράτους. Εδώ, ο στόχος είναι ακριβώς η μείωση του άμεσου εργατικού εισοδήματος (ως αναλογία των μισθών στο ακαθάριστο εθνικό προϊόν), ή και του έμμεσου λαϊκού εισοδήματος με τη μορφή της συρρίκνωσης των δημοσίων δαπανών και ιδίως αυτών που αφορούν κοινωνικές υπηρεσίες. Πρόκειται για τις πολιτικές που σχηματικά αποκαλούνται «νεοφιλελεύθερες».

Η έμμεση/μακροπρόθεσμη διάσταση αφορά την πλήρη αναδιοργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας, του όλου του αναπαραγωγικού και ηγεμονικού συστήματος και αυτής της ίδιας της δομής των ταξικών σχέσεων και των ταξικών αγώνων. Η στρατηγική αυτή επιζητεί, α) τη μερική αντικατάσταση του ταιυλορισμού από πιο σύνθετα και πλούσια σε διανοητική εργασία παραγωγικά συστήματα (αυτοματισμός, πληροφορικοποίηση κλπ.), β) την κατάργηση των συγκεντρωτικών μεγάλων παραγωγικών μονάδων και τη διάχυση των λειτουργιών τους σε πολλές αποκεντρωμένες μικρότερες υποομάδες, γ) τη μεταφορά επιχειρησιακών μονάδων –υπό όρους και προϋποθέσεις– σε άλλους σχηματισμούς όπου η συνολική ταξική πάλη επιτρέπει μεγαλύτερη ισχύ του κεφαλαίου, δ) την κατάργηση ολόκληρων κλάδων στο χώρο της μεταποίησης (π.χ. ανθρακωρυχεία στη Βρετανία), την απόλυση χιλιάδων εργαζόμενων και την απαξίωση έτσι κλάδων και επιχειρήσεων με μειωμένη κερδοφορία, ως «βαριδιών» κατά του ανταγωνισμού, ε) το τέλος της πλήρους απασχόλησης ως σκοπού κοινωνικής πολιτικής και την αποδοχή ενός ελάχιστου ποσοστού ανεργίας ως αναγκαίου τιμήματος για την ανάπτυξη και τις αντιπληθωριστικές πολιτικές, στ) τη μετάβαση σ' ένα μοντέλο παραγωγής όπου ναί μεν δεν καταργείται σε καμία περίπτωση η υλική παραγωγή και η μεταποίηση αλλά όμως ενισχύεται σοβαρά ένας τομέας παραγωγής «άυλων εμπορευμάτων» που ενσωματώνουν αξία αλλά δεν έχουν απτή υλική μορφή. Εδώ, ο χώρος των υπηρεσιών γίνεται καθοριστικός – η ερμηνεία όλου αυτού του

χώρου ως χώρου κυκλοφορίας και υλοποίησης της παραχθείσας αξίας είναι εσφαλμένη από μαρξιστική οπτική, ζ) πλήρη αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών όπως η πληροφορική, η βιοτεχνολογία και η γενετική μηχανική και ιδίως της κοινωνικής υποκειμενικότητας (φαντασία, πρωτοβουλία, καλλιτεχνικότητα) που γεννήθηκε μετά τα κινήματα του Μάη 1968, η) την τροποποίηση της αστικής ιδεολογίας ώστε όλη η κοινωνία να δεχθεί ότι η «εργατική υπερβολή» υπήρξε ο βασικός παράγων επιβράδυνσης της ανάπτυξης και του «γενικού συμφέροντος». Ο επαναπροσδιορισμός του «γενικού συμφέροντος» ώστε να αποκλείει τα εργατικά συμφέροντα από την υλικότητα του κράτους και των θεσμικών του συναινέσεων.

Γενικότερα, το νέο παραγωγικό και αναπαραγωγικό μοντέλο ενσωματώνει δυο διαπλεκόμενους μεταξύ τους στόχους, την αύξηση της καπιταλιστικής κερδοφορίας ως προϋπόθεση εξόδου από την κρίση και τη δημιουργία ενός συστήματος ανθεκτικότερου στην ταξική πάλη και αποδιαρθρωτικού στη μορφή της ταξικής πάλης των δεκαετιών 1960 και 1970, του συγκεντρωποιημένου ταιυλορικού εργάτη της μεγάλης επιχείρησης, συνδικαλισμένου, ενταγμένου σε μαζικά αριστερά κόμματα και πολιτιστικά σχετικά συνεκτικού. Αν και η θέση που αναπτύχθηκε από τον ιταλικό εργατισμό της πλήρους προνομοποίησης της πολιτικής ως κινήτρου της αναδιάρθρωσης είναι εσφαλμένη και έντονα υποκειμενιστική (το κεφάλαιο ως μυθικό υποκείμενο που δρα με καθαρά πολιτικά κριτήρια),³πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη η ύπαρξη μιας πολιτικής στρατηγικής προς την κατεύθυνση της αποδυνάμωσης της προϋπάρξασας ταξικότητας. Ο συνασπισμός εξουσίας των κυρίαρχων τάξεων, αν και αντιφατικός και διαμεσολαβημένος, εγγράφει σοφία και στρατηγική σκέψη, όπως έμαθε η Αριστερά μετά από πολλαπλά παθήματα.

Ταυτόχρονα, η επιβολή των καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων συνδέεται πάντοτε με την προβολή των αναγκών μιας καπιταλιστικής οικονομίας ολοένα πιο διεθνοποιημένης. Απέναντι στη δήθεν «προστατευτική οικονομία» της προηγούμενης φάσης, τώρα αντιπροτείνεται μια κατάσταση ανοιχτών αγορών χωρίς έλεος. Όποιος δεν προσαρμοστεί και δεν ρίξει το εργατικό και κοινωνικό κόστος, θα συνθλιβεί. Οι διαχειριστές όλων των αποχρώσεων μυθοποιούν και διογκώνουν όψεις της καπιταλιστικής διεθνοποίησης για να δικαιολογήσουν τις πολιτικές της λιτότητας και των καπιταλιστικών αναδιαρθρώσεων.

Η προσπάθεια επιβολής των στρατηγικών αυτών (άμεσων και έμμεσων επιθέσεων) συνάντησε αρχικά πολύ ισχυρή εργατική αντίσταση και ενεργοποίησε οξυμένες ταξικές συγκρούσεις ανάμεσα στα μέσα της δεκαετίας 1970 και τα τέλη της δεκαετίας 1980.

Οι περιπτώσεις της Βρετανίας και της Ιταλίας, κοινωνιών με πολύ ισχυρή ποσοτικά και ποιοτικά βιομηχανική εργατική τάξη ως και τη δεκαετία του 1980, είναι πολύ χαρακτηριστικές της σύγκρουσης και των συνεπειών της.

Α. Ήδη, από τις αρχές του 1970, οι αγώνες των εργαζομένων στη Βρετανία και ιδίως των ανθρακωρύχων διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στην πολιτική ταξική πάλη και επέφεραν την ανατροπή της συντηρητικής κυβέρνησης Χιθ και την ήττα της περιοριστικής πολιτικής της μετά από ένα μεγάλο κύμα πολιτικών απεργιών (1974). Η ανατροπή του κοινωνικού συμβολαίου επέρχεται πολύ πριν από την άνοδο στη διακυβέρνηση της Μ. Θάτσερ από τις ίδιες τις Εργατικές κυβερνήσεις των Ουίλσον και Κάλλαχαν από το 1974 ως το 1979. Ήδη, με την κρίση της στερλίνας το 1976, μετά από έντονες πληθωριστικές πιέσεις αλλά και την πολιτική πίεση των Η.Π.Α., και μετά από έντονη ενδοκυβερνητική αντιπαράθεση, οι Εργατικοί δέχονται την εποπτεία του Δ.Ν.Τ. και τη σκληρή πολιτική λιτότητας που αυτό

επιτάσσει και για πρώτη φορά αποσυνδέουν την πολιτική τους από τα αιτήματα των συνδικάτων.

Είναι, επίσης, η πρώτη φορά που η Αριστερά του Εργατικού Κόμματος συγκρούεται με την κυρίαρχη «ενδοτική» γραμμή της «προσαρμογής στις αγορές» (μια Αριστερά όπου συναντώνται ένα ρεύμα σοσιαλιστικής επαγγελίας και ένα ρεύμα παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατικής διαχείρισης με εκφραστές τους Τ. Μπεν και Τ. Κρόσλαντ αντίστοιχα) και ηττάται κατά κράτος.⁴ Ήδη στην τριετία 1976-1979 τα συνδικάτα αρχίζουν μια διαδικασία αγώνα /διαπραγμάτευσης με μια Εργατική κυβέρνηση όλο και πιο ξένη προς τα συμφέροντά τους.

Η άνοδος της Θάτσερ σηματοδοτεί τη δεύτερη φάση επιθετικών στρατηγικών έναντι της μισθωτής εργασίας με μακροπρόθεσμο ορίζοντα, που αφορούν την αποδόμηση της μορφής της και τη μακροχρόνια υπονόμηση των αγώνων της. Δεν πρόκειται μόνο, πλέον, για το «νοικοκύρεμα των δημοσίων οικονομικών» με τη γενναία περιστολή των δημοσίων δαπανών και την καθήλωση/μείωση του εργατικού εισοδήματος, αλλά ιδίως για τη ριζική αλλαγή του οικονομικού και κοινωνικού τοπίου της Μεγάλης Βρετανίας. Ραγδαία αποβιομηχάνιση, κατάργηση ή απομείωση ολόκληρων κλάδων όπως τα ανθρακωρυχεία, η μεταλλουργία, τα ναυπηγεία κλπ. Το πρότυπο των τεράστιων καθετοποιημένων επιχειρήσεων (όπως ιδίως η εξόρυξη και επεξεργασία άνθρακα, μετάλλων κλπ.) καταργείται σε μεγάλο βαθμό με αποτέλεσμα και τη συντριβή του μοντέλου συνδικαλισμού που ιστορικά στηρίχθηκε σε αυτό. Αφ' ενός μεν αυξάνει ραγδαία η ανεργία, παράγων που από μόνος του χτυπά την ταξική οργάνωση. Αφ' ετέρου δε αποσυντίθεται το παραγωγικό/επιχειρησιακό μοντέλο που χάρη στο συγκεντρωτισμό του παρήγαγε τους ταξικούς αγώνες του '60 και του '70 αλλά εν πολλοίς και αυτούς του '30 και του '40.

Η τάση αποβιομηχάνισης συνδέεται με πολιτικές εκτεταμένων ιδιωτικοποιήσεων ιδίως στον χώρο των μεταφορών, της ενέργειας και των κοινωνικών υπηρεσιών και κοινωφελών αγαθών γενικότερα. Και στο πεδίο αυτό, η ιδιωτική νομική ιδιοκτησία συμβάλλει καθοριστικά στην ανατροπή των εργασιακών σχέσεων και την καίρια αποδυνάμωση των συνδικαλιστικών οργανώσεων.

Στο πολιτικό επίπεδο, η σύγκρουση με τον θατσερισμό, ως την πιο επιθετική έκφανση του νέου ρεύματος διαχείρισης οδηγεί το Εργατικό Κόμμα σε μια μεταβατική φάση έντονης ριζοσπαστικοποίησης. Ιδίως, κατά την περίοδο 1979-1983, υπό την Προεδρία του Μάικλ Φουτ, το Εργατικό Κόμμα αναπτύσσει έντονη σοσιαλιστική ρητορική στην κατεύθυνση όχι μόνο της αποκατάστασης της κεντρικής διαχείρισης αλλά και σοσιαλιστικών ακόμη συνθημάτων και προσδοκιών (δεν είναι τυχαίο ότι ο Τ. Μπεν, κλασικός εκφραστής της «σκληρής» μαρξίζουσας Αριστεράς των Εργατικών, προτείνεται ως αντιπρόεδρος του κόμματος το 1981 στη Συνδιάσκεψη του Μπράιτον και φθάνει κοντά στην εκλογή του –Βλ. Ντόναλντ Σασούν, Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 348.)

Προτείνεται η Εναλλακτική Οικονομική Στρατηγική, ένας συνδυασμός επιλεκτικών εθνικοποιήσεων, ένταξης του ιδιωτικού τομέα σε ένα είδος «δημοκρατικού σχεδιασμού», κρατικής τιμολόγησης των μεγάλων εταιρειών κλπ. Στην πραγματικότητα προτείνεται ένα είδος εθνικού κενσινισμού με πιο ισχυρό το δημόσιο τομέα από ό,τι στο παρελθόν – αλλά συνδυάζονται με αυτόν και ορισμένα ψήγματα «σοσιαλισμού», μορφές συμμετοχής κλπ. Η απόλυτα εθνοκεντρική οπτική της Αριστεράς του Εργατικού Κόμματος συνεπάγεται και στόχους εξόδου από την ΕΟΚ, κλεισίματος στην Κοινοπολιτεία κλπ. Το πιο «δεξιό»/φιλελεύθερο και ευρωπαϊστικό τμήμα του Εργατικού Κόμματος φεύγει και

συγκροτεί το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SDP) με τους Όουεν, Τζένκινς κλπ.

Η στρατηγική της «σκληρής Αριστεράς» αποτυγχάνει εκλογικά το 1983, όταν οι Εργατικοί φτάνουν στο χαμηλότερο ποσοστό τους επί τέσσερις δεκαετίες. Την Προεδρία Φουτ διαδέχεται η Προεδρία Νηλ Κίννοκ, στη διάρκεια της οποίας το Εργατικό Κόμμα μετατοπίζεται προς έναν μετριοπαθή κενσινιανισμό και εγκαταλείπει τη σοσιαλιστική ρητορική. Η μετατόπιση της κοινωνικής βάσης των Εργατικών προς μετριοπαθέστερες θέσεις ή και προς τα αστικά κόμματα είναι, ακριβώς, αποτέλεσμα των σκληρών κοινωνικών και πολιτικών ηττών τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης από τη Θάτσερ. Έτσι, τα μεν «μεσαία στρώματα» (μια κατηγορία της αστικής κοινωνιολογίας που περιλαμβάνει τόσο ελεύθερα επαγγέλματα και μικροαστικά στρώματα όσο και διανοητικά κομμάτια της εργατικής και της μικροαστικής μισθωτής εργασίας) προσέγγισαν τα κόμματα του Κέντρου (Φιλελεύθεροι, Σοσιαλδημοκράτες) και απομακρύνθηκαν από το ριζοσπαστισμό της Αριστεράς, ενώ ένα σημαντικό τμήμα της παραδοσιακής εργατικής τάξης προεξόφλησε την κοινωνική του ήττα και στράφηκε στη συντηρητική ιδεολογία του «νοικοκυραίου» που πρότειναν οι Συντηρητικοί.⁵ Επίσης, τμήματα των νέων κοινωνικών κινημάτων (π.χ. φεμινίστριες) αποστασιοποιήθηκαν από τη «σκληρή Αριστερά» θεωρώντας την κρατιστική, πατριαρχική και κλειστή στις πολιτικές της ταυτότητας και του φύλου. Εκτός από την πολιτική εθνοκοποιήσεων και πλήρους απασχόλησης, η «σκληρή Αριστερά» χρεώνεται και τη θεωρούμενη ως «μαξιμαλιστική» πολιτική του μονομερούς αφοπλισμού της Βρετανίας και της καταστροφής των πυρηνικών και απομάκρυνσης των βάσεων του NATO. Σε συνδυασμό και με την κρίση των Φώκλαντ, όπου η θατσερική κυβέρνηση ανεβάζει τις κορώνες του εθνικισμού, η Αριστερά θεωρείται εκτός εθνικής πραγματικότητας και ανεπαρκής να στηρίξει την αμυντική πολιτική της χώρας.

Η δεκαετία του 1980 υπήρξε περίοδος αγώνα όσο και προσαρμογής για την εργατική τάξη αλλά και για το Εργατικό Κόμμα. Η «μαλακή Αριστερά» του Κίννοκ επέμεινε στη στήριξη της πλήρους εργατικής απασχόλησης και στο μη κλείσιμο των παραδοσιακών κλάδων. Επίσης, επέμεινε βασικά στη λογική του κενσινιανισμού, στη δυσπιστία προς την ΕΟΚ και στην πρόταση μιας φορολόγησης των υψηλών εισοδημάτων (σε αντίθεση με τις εκτεταμένες φοροαπαλλαγές των Συντηρητικών). Στη διάρκεια της μεγάλης απεργίας των ανθρακωρύχων, η ηγεσία Κίννοκ στάθηκε μεν αλληλέγγυα προς την NUM (το συνδικάτο των ανθρακωρύχων) και τον ηγέτη της Άρθουρ Σκάρτζιλ, αλλά δεν ταυτίσθηκε σε καμία περίπτωση μαζί του. Από ένα σημείο και μετά, το Εργατικό Κόμμα θεώρησε την άκαμπτη επιμονή των ανθρακωρύχων ως μια μορφή μάχης οπισθοφυλακών (άλλωστε, οι κυρίαρχοι κύκλοι έκαναν συστηματική κριτική στο Εργατικό Κόμμα ότι στηρίζει αυτή την ανέξοδη στάση).

Σταδιακά, η ηγεσία των Εργατικών αρχίζει να αποδέχεται τη «νέα ταξική σύνθεση». Αποδέχεται, δηλαδή, ότι η ταξική βάση και η κοινωνική γεωγραφία της χώρας αλλάζει, ότι ο συγκεντροποιημένος ταιϋλορικός εργάτης περιθωριοποιείται, ότι τα στρώματα των υπηρεσιών, της μορφωμένης μικροαστικής τάξης και των επιχειρήσεων αναβαθμίζονται και ότι το Εργατικό Κόμμα οφείλει να διαρρήξει τη σχέση του με τη μονοσήμαντη ταξική εκπροσώπηση. Η απεύθυνση στα στρώματα των υπηρεσιών, στα μεσαία στρώματα και στις πολιτικές των ταυτοτήτων τείνει να υποκαταστήσει την ταξική έγκληση στη δεκαετία ανάμεσα στην ήττα του 1987 και στη νίκη του «εκσυγχρονιστή» Μπλερ το 1997.

Βεβαίως, η ανερχόμενη τάση των «εκσυγχρονιστών» ασκώντας κριτική στην παλιά «αριστερή ηγεσία» για μάχες οπισθοφυλακών και για μη προσαρμογή στις απαιτήσεις της πλειοψηφίας της κοινωνίας και ιδίως των «δυναμικών στρωμάτων» αγνόησε τις ρίζες των

προβλημάτων και απάντησε μόνο στα αποτελέσματα. Με λίγα λόγια, παρέκαμψε το γεγονός ότι δεκαετίες Εργατικής διαχείρισης των συνδικάτων και των μορφών εργατικής διαμαρτυρίας, αλλά και η πολύ ιδιόμορφη έκφραση της ταξικότητας στην πολιτική και ιδεολογική ζωή (κορπορατισμός) απέτρεψαν σε μεγάλο βαθμό μια επιτυχή άμυνα των συνδικάτων στη θατσερική επίθεση – τα συνδικάτα είχαν μάθει πρωτευόντως να διαπραγματεύονται και δευτερευόντως να αγωνίζονται στη βρετανική κοινωνία. Συνεπώς, η «εκσυγχρονιστική» λογική δεν ήταν το φάρμακο στην ασθένεια αλλά η κατάληξη μιας μακροχρόνιας ασθένειας σε μια οξύτερη τώρα μορφή – από την ταξική συμφωνία στην απουσία των τάξεων από την πολιτική.

Ο μετασχηματισμός του Εργατικού Κόμματος στο «Νέο Εργατικό Κόμμα» αποτελεί την ολοκλήρωση της εγκατάλειψης μιας λογικής έστω έμμεσης ταξικής εκπροσώπησης της μισθωτής εργασίας, προς μια πολιτική τεχνοκρατικής και αγοραίας διαχείρισης. Όλη η δεκαετία του 1990 ήταν μια περίοδος αποδοχής ενός πολύ σημαντικού μέρους του θατσερικού προγράμματος και ταυτόχρονα της άρνησης των πιο δευτερευουσών και ακραίων όψεών του. Ταυτόχρονα, το Εργατικό Κόμμα αποδέχθηκε τη λογική της νεοφιλελεύθερης ευρωπαϊκής ενοποίησης (Μάαστριχτ, Άμστερνταμ, κλπ.) και σταδιακά μετεξελίχθηκε σε σταυροφόρο του νεοφιλελευθερισμού στην Ευρώπη και σε κρίσιμο οπαδό και συνοδοιπόρο του ιμπεριαλισμού των Η.Π.Α (Γιουγκοσλαβία 1999, Αφγανιστάν 2001, Ιράκ 2003-2007). Το προφίλ αυτό, παρά τις υπαρκτότατες κοινωνικές μεταλλαγές (καταστροφή κλάδων, άνοδος ανεργίας, μείωση παραδοσιακής εργατικής τάξης προς όφελος νέων κατηγοριών της μισθωτής εργασίας) δεν ανταποκρινόταν παθητικά σε αυτές. Είχε δημιουργηθεί το βέλτιστο αστικό κόμμα για τη διαχείριση της συναίνεσης εντός της νέας πραγματικότητας.

Η περίπτωση της Βρετανίας είναι λοιπόν η ήττα ενός εργατικού κινήματος μαχητικού αλλά προσδιορισμένου από το σοσιαλδημοκρατικό κορπορατισμό και τη μη ριζική αμφισβήτηση των κυρίαρχων σχέσεων. Η υποχώρηση του εθνικού κεϋνσιανισμού τού τραβά το χαλί κάτω από τα πόδια.

Β. Η ιταλική περίπτωση παρουσιάζει ακόμη μεγαλύτερες αντιφάσεις από τη βρετανική. Ο λόγος έγκειται στο γεγονός ότι η ιταλική κοινωνία γνώρισε στις αρχές του 1970 μια περίοδο εκτεταμένης κοινωνικής αναταραχής στα όρια της προεπαναστατικής κατάστασης. Στις αρχές του 1970 (από το «θερμό φθινόπωρο του '69 και μετά) η αναταραχή αφορά την εξέγερση των εργατών των μεγάλων εργοστασίων του Βορρά (του ταιλορικού εργάτη της αλυσίδας παραγωγής του Μιλάνου, του Τορίνο κλπ.)⁶ – η αναταραχή αυτή οδηγεί σε μια ριζική αλλαγή της εργατικής νομοθεσίας επί το φιλεργατικότερον (νόμοι όπως το περίφημο Statuto dei Lavoratori) και σε μια άνθηση μορφών εργατικού ελέγχου (συμβούλια μέσα στις επιχειρήσεις κλπ.). Η αναταραχή αυτή συναντά και μια αντίστοιχη φοιτητική και εργατική νεολαιίστικη ριζοσπαστικοποίηση –άλλωστε, ως τα τέλη της δεκαετίας του '60 στην Ιταλία δεν έχει παγιωθεί η συνείδηση του «κοινωνικού συμβολαίου».

Η δεύτερη φάση αυτής της αναταραχής εξαπλώνεται στα μέσα του 1970 όχι πια στις μεγάλες συγκεντροποιημένες επιχειρήσεις (οι οποίες και εδώ βαίνουν φθίνουσες) αλλά στην εργατική νεολαία, τους άνεργους, τους μερικά απασχολούμενους και τους εργαζόμενους των υπηρεσιών, στο φάσμα που η «Αυτονομία» θα προσδιορίσει ως «κοινωνικό» εργάτη ή ως «δεύτερη κοινωνία» (Νέγκρι 1983, όπ.π.). Ενώ η πρώτη φάση αποτελεί αμφισβήτηση του ηγετικού ρόλου του ΙΚΚ μέσα στο κίνημα, η δεύτερη φάση (1973-1979) είναι μια φάση ανοιχτής εχθρότητας και δυαδικότητας ανάμεσα στο ΙΚΚ του

«Ιστορικού Συμβιβασμού» και το χώρο της επαναστατικής Αριστεράς (ιδίως τις ομάδες της Αυτονομίας). Είναι η περίοδος όπου παγιώνεται η επιλογή της ένοπλης πάλης για ένα τμήμα της επαναστατικής Αριστεράς με κορύφωση τη δολοφονία Μόρο (Μάιος 1978).

Η αναταραχή αυτή (η οποία είναι και το σημείο συνάντησης μεταξύ αντικαπιταλιστικής ανόδου και καπιταλιστικής οικονομικής κρίσης) γνωρίζει δυο διαφορετικές πολιτικές διαχείρισης από την πλευρά της Αριστεράς.

Η πρώτη είναι αυτή του «Ιστορικού Συμβιβασμού» (ΙΣ) και της «εθνικής ενότητας» από το ΙΚΚ. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το ΙΚΚ, αφού πρώτα δοκιμάζει να ανακτήσει τον έλεγχο του εργατικού κινήματος απέναντι στα αντικαπιταλιστικά ρεύματα, στη συνέχεια διαμεσολαβεί συνολικά το χώρο της εργασίας σε ένα εγχείρημα μάξιμουμ πολιτικού συμβολαίου, το οποίο αποκλείει μόνον την Ακροδεξιά και την Άκρα Αριστερά. Στο πλαίσιο αυτού του συμβολαίου, συγκρούεται με τα αντικαπιταλιστικά ρεύματα.

Η περίπτωση αυτή είναι, όντως, εντυπωσιακή. Το ΙΚΚ με τη στρατηγική του αυτή παρακάμπτει την εύλογη μορφή αριστερού κυβερνητισμού, το Μέτωπο με το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (ΙΣΚ). Με τα περίφημα κείμενά του για την πτώση της «Λαϊκής Ενότητας» στη Χιλή το 1973, ο Ε. Μπερλίνγκουερ ισχυρίζεται ότι μια ένωση της Αριστεράς δεν μπορεί να κυβερνήσει με το 51 % των ψήφων (το μάξιμουμ μιας τέτοιας προσπάθειας) αλλά χρειάζεται μια ευρύτατη πλειοψηφία, απαρτιζόμενη από τα τρία βασικά ρεύματα, το κομμουνιστικό, το σοσιαλιστικό και το καθολικό. Η συμμαχία αυτή παρουσιάζεται ως ο «νέος αντιφασιστικός άξονας», ως το «συνταγματικό τόξο» κατά της εκτροπής. Σε μια συγκυρία όπου ούτε η Χριστιανοδημοκρατία (ΧΔ) ούτε το ΙΚΚ μπορούν να κυβερνήσουν αυτοδύναμα (το 1976 το ΙΚΚ συγκεντρώνει το 34% των ψήφων έναντι 37 % της ΧΔ), η συνεργασία τους καθίσταται επιτακτική. Το ΙΣΚ είναι ουσιαστικά ο μη σπουδαίος τρίτος, η θέση του είναι ασήμαντη.

Η στρατηγική αυτή, κατά τις εκτιμήσεις της ηγεσίας του ΙΚΚ, είναι η μόνη που οδηγεί προς την εξουσία. Το κόμμα, παρά τη μετριοπάθειά του, παρά τη διαφοροποίησή του από την ΕΣΣΔ, παρά τη ρητή, τέλος, αναγνώριση της παραμονής στο ΝΑΤΟ το 1977, λογίζεται ως «αντίπαλος του Ψυχρού Πολέμου». Ουσιαστικά, το σύστημα λειτουργεί επί τη βάση του μόνιμου αποκλεισμού του από τη διακυβέρνηση, από τη «συνωμοσία» των κομμάτων του νατοϊκού άξονα (την *conventio ad escludendum*) ώστε να μονοπωλούν την εξουσία. Άρα, η λύση είναι να νομιμοποιηθεί εντός συστήματος και να αποκτήσει κυβερνητικό ή έστω οιονεί κυβερνητικό ρόλο, με τη συναίνεση της ΧΔ. Να απομακρύνει τον κίνδυνο της «νατοϊκής εκτροπής» και να εσωτερικευθεί δια παντός ως κόμμα εξουσίας.⁷ Η μορφή, τελικώς, που επιλέγεται είναι η στήριξη της κυβέρνησης Τζ. Αντρεότι με αποχή των κομμουνιστών στη Βουλή το 1976 και η διαμόρφωση του Κοινού Προγράμματος τον Ιούνιο 1977.

Η διαμεσολάβηση του εργατικού κινήματος σε μια πολιτική «εθνικής ενότητας» σημαίνει και μια πολιτική αντιμετώπισης της κρίσης από κοινού με τα αστικά κόμματα. Αυτό σημαίνει ότι μετά από μια περίοδο πολύ αναβαθμισμένων εργατικών αιτημάτων και κατακτήσεων, η στήριξη του ΙΚΚ στη χριστιανοδημοκρατική κυβέρνηση συνεπάγεται και μια σειρά μέτρων λιτότητας και περιορισμού του εργατικού εισοδήματος με σκοπό την ενίσχυση της «εθνικής ανταγωνιστικότητας».

Προέκυψε έτσι μια παράδοξη θεωρία «κομμουνιστικής λιτότητας» και «κομμουνιστικά υποκινούμενου εκσυγχρονισμού».⁸ Σύμφωνα με αυτήν:

Η εργατική τάξη έχει άμεσο συμφέρον να εξέλθει η Ιταλία από την οικονομική κρίση, η οποία οφείλεται κυρίως στον πληθωρισμό και την υπερπαραγωγή εμπορευμάτων (και όχι στη μειωμένη κερδοφορία του κεφαλαίου και την υπερσυσσώρευση). Η έξοδος από την κρίση θα είναι η αφετηρία μιας αναπτυξιακής προσπάθειας με κέρδη για την κοινωνική προστασία των εργαζομένων και η υιοθέτηση ενός σχεδίου δημοκρατικού προγραμματισμού της οικονομίας. Ακολουθείται δηλαδή το σχήμα «πρώτα ανάπτυξη, μετά προστασία και αναδιανομή».

Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να αποφευχθεί στο έδαφος της κρίσης η άμεση αναμέτρηση και σύγκρουση κεφαλαίου και εργασίας.

Η προοπτική του κόμματος σε αυτή τη φάση δεν είναι η οικοδόμηση του σοσιαλισμού αλλά η διάσωση της εθνικής οικονομίας και η αποδοχή θυσιών εκ μέρους των μισθωτών. Η κλίμακα τιμαριθμικής αναπροσαρμογής των μισθών (scala mobile) θυσιάζεται σ' αυτή την κατεύθυνση.

Ασκείται μια διπλή κριτική στην κρατική διοίκηση και στο καταναλωτικό μοντέλο του 1950 και 1960, το οποίο έχει καλλιεργήσει ο ιταλικός καπιταλισμός.

Επισημαίνονται οι αδυναμίες (πελατειακές σχέσεις, διαφθορά κλπ.) του χριστιανοδημοκρατικού κράτους και ζητείται ο αστικός εκσυγχρονισμός του (εξορθολογισμός, αποδοτική λειτουργία, παραγωγική και όχι παρασιτική παρέμβαση σε οικονομία κλπ.). Δεν αμφισβητείται τόσο ο ταξικός χαρακτήρας του αλλά η μη προσαρμοστικότητά του στις ανάγκες της διεθνούς αγοράς και της καπιταλιστικής ανάπτυξης (η διατύπωση θυμίζει αρκετά τις αναλύσεις των σοσιαλδημοκρατών στην Ελλάδα του 1990).

Από την άλλη πλευρά, ασκείται καταλυτική κριτική στον «καταναλωτισμό» όχι όμως από την οπτική των αξιών του εργατικού κινήματος ή μιας θεωρίας των «πραγματικών αναγκών» κλπ. (όπως έκαναν οι σχολές της Φραγκφούρτης, του Λούκατς κλπ.), αλλά από την οπτική της αναγκαίας ελάττωσης της εργατικής κατανάλωσης και της ιδεολογικής νομιμοποίησης της λιτότητας.⁹ Στη λιτότητα δίδεται «αντικαταναλωτικός» χαρακτήρας, καταπολέμηση της σπατάλης έως και ποιότητα αλληλεγγύης στον πενόμενο Τρίτο Κόσμο (ομιλία του Μπερλίνγκουερ στους διανοούμενους 1977). Προτείνεται ουσιαστικά η συγκράτηση ή και μείωση του εργατικού εισοδήματος υπέρ μιας αναπτυξιακής προσπάθειας που θα φέρει δουλειά κλπ.

Παρουσιάζεται, λοιπόν, η αντιφατική πραγματικότητα ,ένα κόμμα που θεωρητικά επαγγέλλεται τη σοσιαλιστική μετάβαση να υποστηρίζει όχι μόνο την κλασική προστασία των κοινωνικών κατακτήσεων αλλά και τη μείωσή τους για να διασωθεί το μοντέλο της κοινωνικής ειρήνης και διαπραγμάτευσης (ομοίως θα πράξει για μια περίοδο και το Γαλλικό ΚΚ εντός της κυβέρνησης Μιτεράν). Ο κυβερνητισμός του ΙΚΚ το ωθεί στο να αναλάβει καθήκοντα διαχειριστή της πρώτης φάσης της καπιταλιστικής κρίσης και τριτεγγυητή της στάσης των εργαζομένων απέναντι στον ιταλικό καπιταλισμό.

Η νομιμοποίηση της λιτότητας (όχι απλώς στήριξή της από την φιλοκομμουνιστική CGIL) είναι αποτέλεσμα μιας διακομματικής οικονομικής συμφωνίας για τον εξωτερικό δανεισμό της Ιταλίας και την υπαγωγή της στους όρους του ΔΝΤ. Η συμφωνία αυτή αποτελεί τμήμα της Προγραμματικής Συμφωνίας του 1977 (Σασούν 2001, όπ.π. σ. 202) και προϋποθέτει μείωση των δημοσίων δαπανών και συγκράτηση του εργασιακού κόστους.

Η διαχειριστική στάση του ΙΚΚ διασαφηνίζεται ακόμη περισσότερο στο ζήτημα της «δημόσιας ασφάλειας». Η ανάπτυξη αντικαπιταλιστικών ρευμάτων και πρακτικών στη δεκαετία του '70 ενέτεινε το ζήτημα της πολιτικής βίας.

Η όξυνση της σύγκρουσης δημιούργησε τόσο ένα εκτεταμένο φάσμα διάχυτης κοινωνικής βίας όσο και τις γνωστές μαζικές οργανώσεις ένοπλης πολιτικής βίας («Ερυθρές Ταξιαρχίες» κλπ.). Η στάση του ΙΚΚ τροποποιείται ριζικά: ενώ σε μια πρώτη φάση, υπερασπίζεται τα δημοκρατικά δικαιώματα (π.χ. καταψήφιση του αντιδραστικού νόμου Ρεάλε), σε μια δεύτερη φάση δέχεται άκριτα τα έκτακτα μέτρα (αρμοδιότητες αστυνομίας κατά τη σύλληψη υπόπτων για «τρομοκρατία», φυλακές υψηλής ασφαλείας, αύξηση ορίων προφυλάκισης κλπ.), πρωτοστατεί στη στήριξή τους, και ενισχύει τη χριστιανοδημοκρατική «τρομοϋστερία». Ιδίως μετά τη δολοφονία Μόρο, το ΙΚΚ (το οποίο σθεναρά έχει αρνηθεί κάθε διαπραγμάτευση για την ανταλλαγή του Μόρο) υποστηρίζει την εκπληκτική αυταρχοποίηση που προωθεί ο Υπουργός Εσωτερικών Φρ. Κοσσίγκα.¹⁰

Κατά ένα διασταλτικό τρόπο, το ΙΚΚ, ιδίως μετά το 1977, προχωρά σε μια εξίσωση, όμοια με εκείνη του αστικού κράτους: όποιος τοποθετείται κριτικά από τα αριστερά του «Ιστορικού Συμβιβασμού» δεν είναι απλώς μια Αριστερά που διαφωνεί αλλά μια εκδοχή της «τρομοκρατίας» και του «εγκλήματος». Η ποινικοποίηση και απονομιμοποίηση της Άκρας Αριστεράς (και της Αυτονομίας ως ιδιαίτερου ρεύματος) οδηγεί στις μαζικές συλλήψεις και διώξεις του Απριλίου 1979 και στη συγκρότηση του «Θεωρήματος Καλότzero», ενός ιδιότυπου εγκλήματος γνώμης. Όποιος αποδέχεται και επεξεργάζεται τη θεωρία της ένοπλης ανατροπής δεν μπορεί παρά να είναι και ο ιδεολογικός συνεργός ή και εγκέφαλος της «τρομοκρατίας».

Το ΙΚΚ, πολύ περισσότερο και από τη Χριστιανοδημοκρατία, γίνεται μετά τη δολοφονία Μόρο το κόμμα του «νόμου και της τάξης». Η έμφαση στην κατασταλτική λειτουργία του κράτους θα λειτουργήσει συντριπτικά κατά του κινήματος, όταν θα ξεσπάσει η μεγάλη σύγκρουση της FIAT.

Η στάση του ΙΚΚ στα μεγάλα ζητήματα της οικονομίας και της δημόσιας ασφάλειας στη δεκαετία του 1970 το καθιστά ένα κόμμα κυβερνητικό και μειώνει την αντιπολιτευτική του εμβέλεια. Έτσι, η στρατηγική να λειτουργεί ταυτόχρονα ως κόμμα του κινήματος και ως κόμμα της διαχείρισης προσκρούει σε σαφή όρια.

Το πρώτο όριο είναι αυτό της ίδιας της δομής του ιταλικού αστικού κράτους, ενός κράτους που έχει οικοδομήσει πελατειακά η ΧΔ από το 1947. Όπως αναφέρεται, κανένας διορισμός δεν μπορούσε να γίνει σε αυτό το κράτος χωρίς τη συναίνεση της ΧΔ ή των εκάστοτε συμμάχων της. Ο διοικητικός μηχανισμός δεν είχε το βαθμό αυτονομίας από τα κυβερνητικά κόμματα, που διαθέτει σε άλλες χώρες. Υπό αυτήν την έννοια, ακόμη και οι καλύτεροι νόμοι (παρά το γεγονός ότι το ΙΚΚ δεν προώθησε παρά νόμους φιλελεύθερης υφής στη διάρκεια του ΙΣ, π.χ. αποασυλοποίηση ψυχοπαθών) δεν μπορούσαν να αφομοιωθούν και να εφαρμοστούν από αυτό το κράτος. Το ΙΚΚ κατέληξε να φέρει ευθύνη για μια πολιτική που ούτε την εκπονούσε σε σημαντικό βαθμό ούτε είχε τους μηχανισμούς εφαρμογής της.

Το δεύτερο όριο ήταν αυτό της εσφαλμένης εκτίμησης της καπιταλιστικής κρίσης. Όπως έγινε φανερό και στο πρώτο κεφάλαιο, η κρίση υπερσυσσώρευσης δεν αποτελεί ούτε απόδειξη της «γενικής κρίσης του καπιταλισμού» (κατά τη σταλινική θεωρία), ούτε απόδειξη της «ολόπλευρης δομικής κρίσης» του (κατά την ευρωκομμουνιστική θεωρία). Αν δεν συντρέξουν όροι της πολιτικής πάλης των τάξεων, η οικονομική κρίση δεν γεννά από μόνη

της ούτε όρους κοινωνικού μετασχηματισμού, ούτε όρους πολιτικής κρίσης.¹¹

Το τρίτο όριο είναι το ροκάνισμα της κοινωνικής βάσης του ΙΚΚ μέσα από την κλιμάκωση της στρατηγικής καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης. Η εξέλιξη αυτή θα φανεί στο τέλος της φάσης του ΙΣ, όταν η διεύθυνση της FIAT αποφασίζει να κλείσει ένα μεγάλο μέρος της επιχείρησης στο Τορίνο και να προβεί σε χιλιάδες απολύσεις. Η FIAT αποτέλεσε ακριβώς το εφιαλτήριο των μεγάλων αγώνων του '60 και του '70 και η επίθεση στην κοινωνική οργάνωση γύρω από αυτήν αποτελεί στρατηγικό πλήγμα στην οργάνωση της εργατικής τάξης στην Ιταλία –ανάλογο εκείνου των παραδοσιακών κλάδων (εξόρυξης, μεταλλουργίας κλπ.) στη Βρετανία. Ύστερα από μια πολύμηνη μαζική απεργία, το κλείσιμο επικυρώνεται μαζί με τις απολύσεις. Το ΙΚΚ αδυνατεί να στηρίξει αποφασιστικά αυτόν τον μεγάλο ταξικό αγώνα και υφίσταται τις συνέπειες της ήττας.

Συνειδητοποιώντας αυτά τα όρια, το ΙΚΚ απομακρύνεται από τον ΙΣ στα τέλη του έτους 1980 και περνά στην αντιπολίτευση προτείνοντας τη «Δημοκρατική Αλτερνατίβα», ένα είδος ενότητας της Αριστεράς. Η διάδοχη κυβερνητική λύση είναι η διαχείριση της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης από τη συμμαχία ΧΔ/ΙΣΚ με πρωθυπουργό τον Μπετίνο Κράξι. Η δεκαετία του 1980 είναι η δεκαετία του Κράξι.

Η ιστορική αυτή περίοδος αποτελεί την αποκορύφωση και το τέλος της «διεφθαρμένης» πεντακομματικής Α΄ Ιταλικής Δημοκρατίας. Η διαχείριση του Κράξι είναι «ρεαλιστικότερη» έναντι της νέας πραγματικότητας από εκείνη της σκιώδους συγκυβέρνησης ΧΔ-ΙΚΚ. Προχωρά αποφασιστικά στην αναδιάρθρωση διατηρώντας κατά τρόπο κορπορατίστικο/μερικό ορισμένες μορφές και δικαιώματα κοινωνικού κράτους. Μοχλός αυτής της ισορροπίας υπήρξε μια μορφή φιλελεύθερης προσωπολατρίας γύρω από το πρόσωπο και τις δεξιότητες του ίδιου του Κράξι (κατά απομίμηση του Μιτεράν). Είναι, άλλωστε, γνωστό ότι ο Κράξι επεδίωκε να ενισχύσει μια δομή της εκτελεστικής εξουσίας γύρω από αυτόν, μια μορφή προεδρικής δημοκρατίας μετά από αναθεώρηση του Συντάγματος. Το «προσωποκεντρικό» στυλ αυτό, με στοιχεία life-style, προετοίμασε ουσιαστικά τη μορφή διακυβέρνησης του «ανθρώπου των επιχειρήσεων», προσωποποιημένη στον Σύλβιο Μπερλουσκόνι.

Η αναντιστοιχία μεταξύ των αναγκών ενός κράτους ορθολογικοί, «ελάχιστου» και εκσυγχρονισμένου, απαλλαγμένου από «πελατειακά» βάρη και του υπαρκτού πελατειακού και δυσκίνητου ιταλικού κράτους της ΧΔ οδήγησε στην έκρηξη με τη μορφή των «σκανδάλων», του πολιτικού χρήματος, της διάλυσης των αστικών κομμάτων και της ανακήρυξης της Β΄ Ιταλικής Δημοκρατίας στην περίοδο 1992-1994.

Στο πλαίσιο αυτής της ενδοκαθεστωτικής αλλαγής μεταξύ 1989 και 1994, το καύχημα του δυτικού κομμουνισμού, το ΙΚΚ, αποφάσισε να εγκαταλείψει την κομμουνιστική φυσιογνωμία του και να μετεξελιχθεί σε κόμμα ευρωαριστερό, σε επαφή και σχέση με τη Σοσιαλιστική Διεθνή. Η διαδικασία αυτή ξεκινά με πρόταση του τότε ΓΓ του κόμματος Ακίλε Οκέτο τον Νοέμβριο 1989 (μετά την πτώση του τείχους) και ολοκληρώνεται το Φεβρουάριο του 1999 στο συνέδριο του Ρίμινι με τη μετονομασία του κόμματος σε «Δημοκρατικό Κόμμα της Αριστεράς» (PDS).¹² Όπως εξήγησε ο Οκέτο, το κόμμα είχε μπει από καιρό στη διαδικασία να είναι ένα κόμμα «δημοκρατικού σοσιαλισμού» (δηλαδή σοσιαλδημοκρατίας) αλλά το όνομα και τα σύμβολά του εμπόδιζαν να το προσεγγίσει ένας ευρύς τομέας της κοινής γνώμης, που συμπαθούσε την Αριστερά αλλά δίσταζε να υποστηρίξει ένα κομμουνιστικό κόμμα. Η ίδια διαδικασία που ακολουθήθηκε από το ΙΚΚ επαναλήφθηκε πάρα πολλές φορές από τα πρώην ΚΚ της Ανατολικής Ευρώπης (που με λίγες εξαιρέσεις ή με μικρές

διασπάσεις μετεξελίχθηκαν γοργά μετά το 1990 σε κόμματα της Σοσιαλιστικής Διεθνούς) αλλά σε κάποιες περιπτώσεις και από κόμματα της Δυτικής Ευρώπης (όπως το μικρού μεγέθους αλλά σημαντικής ιδεολογικής εμβέλειας ΚΚΕ εσωτ. στην Ελλάδα το 1986-1987). Προτείνεται δε ακόμη και σήμερα (2007) σε ένα κόμμα με την ιστορικότητα του γαλλικού ΚΚ μετά την ήττα του στις εκλογές του Μαΐου 2007.

Η μετεξέλιξη του ΙΚΚ απηχούσε μια επίλυση της αναντιστοιχίας ιδεολογικών συμβόλων και πραγματικής πολιτικής πρακτικής. Ένα κόμμα κοινωνικού συμβιβασμού μιλούσε με τη γλώσσα και τα σύμβολα της Τρίτης Διεθνούς. Αυτό έπρεπε να «αλλάξει».

Η μετεξέλιξη του ΙΚΚ σηματοδοτεί το «τέλος του κομμουνισμού», δηλαδή μια γενικότερη μετεξέλιξη του «ευρωκομμουνισμού», ως ιδιαίτερου ιδεολογικού σχηματισμού στη σκηνή της Δυτικής Ευρώπης, στην κατεύθυνση της «Κεντροαριστεράς». Βασική τομή στην ως τότε ιδεολογική συγκρότηση των ευρωκομμουνιστικών κομμάτων υπήρξε η θεωρία της «εξαφάνισης της εργατικής τάξης». Πρωτοδιατυπωμένη στη δεκαετία του 1950, επανήλθε τώρα με ισχυρότερα επιχειρήματα.

2. Η υπόθεση του «τέλους της εργατικής τάξης» και οι αντιφάσεις της

2.1. Ήδη, έχει αναφερθεί η ισχυρή τάση των δυτικών οικονομιών για: α) κατάτμηση των μεγάλων παραγωγικών μονάδων μεταποίησης, β) μεταφορά ορισμένων τμημάτων της παραγωγικής διαδικασίας σε επιλεγμένους (όχι αδιακρίτως) κοινωνικούς σχηματισμούς εκτός της Τριάδας ΗΠΑ-ΕΕ-Ιαπωνία, γ) στροφή σε κάποιο βαθμό από τα «βιομηχανικά» εμπορεύματα στα «άυλα», δ) αντικατάσταση της αλυσίδας παραγωγής από σύνθετα συστήματα, όπου ο ρόλος της επιστήμης και της διανοητικής εργασίας αυξάνεται σημαντικά.

Ως αποτέλεσμα των σύνθετων αυτών διαδικασιών, υποστηρίζεται από τη μεγάλη πλειοψηφία των κοινωνικών αναλυτών ότι η εργατική τάξη με την παραδοσιακή έννοια έχει συρρικνωθεί σημαντικά ως ποσοστό του όλου εργατικού δυναμικού και τείνει να εξαφανισθεί.

Η τάση μείωσης του τομέα της υλικής μεταποίησης (του λεγόμενου «δευτερογενούς τομέα», αν και η διάκριση αυτή είναι συμβατική – και στον «τριτογενή» τομέα υπάρχει σημαντικό μέρος υλικής παραγωγής) είχε παρατηρηθεί ήδη από την επαύριο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το 1953, ο Ράιτ Μιλς (Οι χαρτογιακάδες. Η νέα μεσαία αμερικανική τάξη, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1970) υποστηρίζει ότι τα λεγόμενα «λευκά κολάρα» (υπάλληλοι, εργαζόμενοι στις υπηρεσίες και στο εμπόριο) έχουν υπερκεράσει σημαντικά τα «γαλάζια κολάρα» (τους βιομηχανικούς εργάτες) στις ΗΠΑ και ότι αυτή η κοινωνιολογική τάση επιφέρει σημαντικές αλλαγές και στη συνείδηση της μισθωτής εργασίας.

Το μοντέλο αυτό της αύξησης των «λευκών κολάρων» και της ανάπτυξης μιας «μεταυλικής, μεταβιομηχανικής» κοινωνίας χρησιμοποιεί επίσης σημαντικό μέρος της μεταπολεμικής κοινωνιολογίας ως ένδειξη της υπέρβασης του βιομηχανικού πολιτισμού (ενδεικτικά, Ντ. Μπελλ Η μεταβιομηχανική κοινωνία, 1962, επίσης τα έργα των Σρεβάν-Σρεμπέρ, Τουραίν κ.ά.). Η μεταβιομηχανική κοινωνία θεωρείται ότι αντιμετωπίζει νέου τύπου αντιθέσεις και όχι την κλασική σύγκρουση κεφαλαίου-εργασίας, που αντιστοιχεί στη βιομηχανική αστική τάξη και το βιομηχανικό προλεταριάτο του Μαρξ.

Η τάση να αποσπάται η υλική μεταποίηση από την υπόλοιπη οικονομική διαδικασία και να

διαχωρίζεται αυστηρά από εκείνη δεν συναντάται μόνο στην αστική κοινωνιολογία. Η διαίρεση της αστικής τάξης σε βιομηχανικό, τραπεζικό και εμπορικό κεφάλαιο στο έργο του Μαρξ και ιδίως στο Κεφάλαιο δεν συνεπάγεται για ορισμένους μαρξιστές και την αντίστοιχη διαίρεση σε μια βιομηχανική, τραπεζική και εμπορική εργατική τάξη. Η μαρξιστική θεωρία της εργασίας διαπερνάται και αυτή από σοβαρές αντιπαραθέσεις τάσεων και προσεγγίσεων.

2.2. Η θέση ιδίως του Ν. Πουλαντζά αναφορικά με τη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας αποτελεί συνέχεια μιας παλαιότερης πολιτικοθεωρητικής προσέγγισης του εργατικού κινήματος, σύμφωνα με την οποία η εργατική τάξη περιορίζεται στο χώρο της υλικής παραγωγής και κυρίως της βιομηχανίας. Οι υπάλληλοι, όσοι εργάζονται στο εμπόριο και ακόμη περισσότερο όσοι εργάζονται στις υπηρεσίες έχουν διαφορετική ταξική θέση και συγγενεύουν με τα μικροαστικά στρώματα.

Η θέση αυτή έχει και ένα πραγματικό ιστορικό υπόβαθρο, καθώς οι «υπάλληλοι» είχαν συνήθως κάποια σχέση με τη διανοητική εργασία και από αυτή τη θέση τους απέρρεε μια ταξική αίσθηση αρκετά πιο αναβαθμισμένη από τη βιομηχανική εργατική τάξη. Η συχνή ώθησή τους στα αστικά κόμματα (αλλά και στη σοσιαλδημοκρατία εντός της Αριστεράς, ήδη από το Μεσοπόλεμο και πολύ περισσότερο μετά το 1945), το φλερτ τους με την Ακροδεξιά και το φασισμό στη δεκαετία του '30 ενίσχυσε τη διαχωριστική γραμμή.

Η θεωρητική θέση του Πουλαντζά (η οποία βασίζεται και σε διατυπώσεις του Κεφαλαίου) είναι σε γενικές γραμμές η ακόλουθη:

Η παραγωγή αξίας και υπεραξίας συντελείται μόνο στον τομέα της υλικής παραγωγής.¹³ Η υλική παραγωγή, ο υλικός πλούτος, ο μετασχηματισμός της πρώτης ύλης σε τελικό προϊόν είναι εδώ η πεμπτούσια του καπιταλιστικού εμπορεύματος.

Στον τομέα του εμπορίου και των υπηρεσιών δεν έχουμε ούτε παραγωγική εργασία ούτε παραγωγή υπεραξίας. Ο μεν τομέας του εμπορίου είναι πεδίο πραγματοποίησης/ρευστοποίησης της παραχθείσας υπεραξίας, είναι το πεδίο της κυκλοφορίας όπου η υπεραξία πραγματώνεται αλλά και καθορίζεται η κατανομή της μεταξύ εμπορικού και βιομηχανικού κεφαλαίου. Εδώ λοιπόν δεν υπάρχει παραγωγή πρόσθετης αξίας ούτε και παραγωγή υπεραξίας. Υπάρχει, βεβαίως, παροχή μισθωτής εργασίας αλλά η εργασία αυτή δεν αποτελεί βάση για την παραγωγή αξίας και καπιταλιστικών εμπορευμάτων παρά μόνο επιτρέπει, καθιστά δυνατή την ολοκλήρωση της διαδικασίας αξιοποίησης που βασικά έχει συντελεσθεί αλλού.

Στην ουσία, έχουμε απόσπαση υπερεργασίας (όπως και στους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής), η δε αμοιβή για την αγορά της εργατικής δύναμης αποτελεί ένα μη παραγωγικό έξοδο για το κεφάλαιο και όχι τμήμα του μεταβλητού κεφαλαίου. Αλλά και στο ευρύτερο πεδίο των υπηρεσιών, ακόμη και όταν έχουμε μισθωτή εργασία, δεν έχουμε παραγωγική εργασία και παραγωγή αξίας και υπεραξίας. Ουσιαστικά, ο τομέας των υπηρεσιών δεν αποτελεί πεδίο παραγωγής καπιταλιστικών εμπορευμάτων, κατά την άποψη αυτήν. Η υπηρεσία είναι μια αξία χρήσης, η οποία δεν συγκροτείται σε καπιταλιστικό εμπόρευμα αλλά ανταλλάσσεται με εισόδημα.¹⁴

Κατά την αντίληψη αυτή, είτε η υπηρεσία παράγεται από τον αυτοαπασχολούμενο είτε από το μισθωτό αποτελεί μη παραγωγική εργασία.¹⁵

Τα ίδια ισχύουν, κατ' αναλογία, και στην «παραγωγή» υπηρεσιών εντός του κράτους και του δημόσιου τομέα. Οι υπηρεσίες, εδώ, συντελούν είτε στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (εκπαίδευση, υγεία, κοινωνικές υπηρεσίες κλπ.) είτε στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Το συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο δια του αστικού κράτους πληρώνει για την απόκτηση αυτών των υπηρεσιών, καθώς είναι αναγκαίες για τη διευρυμένη αναπαραγωγή του (οικονομικός ρόλος του κράτους). Σε τελική ανάλυση, οι εργαζόμενοι αυτοί του κράτους (δημόσιοι υπάλληλοι ή άλλοι εργαζόμενοι του κράτους) συμβάλλουν στην κοινωνική αναπαραγωγή του κεφαλαίου και πληρώνονται με μεταφορά υπεραξίας που έχει παραχθεί στην (υλική) καπιταλιστική παραγωγή. Παρέχουν απλήρωτη εργασία με τη μορφή υπερεργασίας χωρίς να παράγουν εμπορεύματα και αξία/ υπεραξία. Η διαβάθμιση μεταξύ τους (αστική/νέα μικροαστική τάξη) καθορίζεται από τη θέση τους εντός της αντίθεσης χειρωνακτικής/ διανοητικής εργασίας και του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας γενικότερα.

Όλες οι παραπάνω κατηγορίες μη παραγωγικής μισθωτής εργασίας εντάσσονται κατ' αρχήν στη νέα μικροαστική τάξη, τα όρια της οποίας διευρύνονται σε πολύ μεγάλο βαθμό (μη παραγωγικοί μισθωτοί, στελέχη της παραγωγικής διαδικασίας αλλά και ελεύθεροι επαγγελματίες).

2.3. Η κοινωνική, οικονομική και εργασιακή εξέλιξη των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών μετά το 1980 έχει επιφέρει αναμφισβήτητα μια σημαντική μείωση των «παραγωγικών εργαζόμενων» με την έννοια που δίνει ο Ν. Πουλαντζάς (των εργαζομένων στο δευτερογενή τομέα και τις μεταφορές) εντός της μισθωτής εργασίας αλλά και μια αύξηση της συνολικής μισθωτής εργασίας εντός του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.

Μέσα από σειρά στατιστικών, ο Ντ. Σασούν δείχνει ότι το ποσοστό των εργαζόμενων στη μεταποίηση («παραδοσιακών εργατών») εντός του οικονομικά ενεργού πληθυσμού έχει πέσει σημαντικά μεταξύ 1960-61 και 1993 στις περισσότερες αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες της Δυτικής Ευρώπης (όπ.π. σσ. 286-287). Ειδικότερα: στην Ο.Δ. Γερμανίας από 36,5 σε 28,2%, στη Γαλλία από 27,0 σε 18,9 %, στην Ιταλία από 31,1 σε 19,8 %, στο Ηνωμένο Βασίλειο από 34,8 σε 18,9 % κλπ..

Η κοινωνική αυτή μεταβολή συνδέεται και με τη μείωση (αν και όχι της ίδιας τάξης) των συνδικαλισμένων μισθωτών επί του συνόλου των μισθωτών στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Επίσης συνδέεται με μια ενίσχυση του «ευέλικτου», μη πλήρως απασχολούμενου, κακοπληρωμένου, μη υποκείμενου στις συλλογικές συμβάσεις εργαζόμενου. Τέλος, με μια σημαντική αύξηση της γυναικείας εργασίας, η οποία εντάσσεται περισσότερο στις ευέλικτες και κακοπληρωμένες θέσεις εργασίας.

Η υποχώρηση της μορφής του συνδικαλισμένου και πλήρως απασχολούμενου εργαζόμενου και ιδίως αυτού της κλασικής βιομηχανικής παραγωγής σηματοδοτεί μια μείωση της επιρροής του στα αριστερά κόμματα και μια εξασθένηση της ταξικότητάς τους (υπό την έννοια τουλάχιστον της συμπερίληψης των ταξικών αυτών συμφερόντων σε μια κυβερνητική στρατηγική). Επισημαίνεται ότι στα 1989 εντός ενός κλασικού κόμματος εργατικής ταξικής απεύθυνσης όπως το βρετανικό Εργατικό Κόμμα μόνον ένα στα τέσσερα μέλη του ήταν χειρωνακτες εργάτες, ενώ είχε ενισχυθεί πολύ η θέση των υπαλλήλων και ιδίως αυτών του δημοσίου τομέα και των κοινωνικών υπηρεσιών.¹⁶

Η μετατόπιση αυτή –σε συνδυασμό και με άλλα γεγονότα, όπως η πτώση του «Υπαρκτού Σοσιαλισμού» – οδήγησε σε βαθιά κρίση όχι μόνο τα ΚΚ αλλά και τις ίδιες τις δυνάμεις του

αμιγώς μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού. Μετά το '89 η σοσιαλδημοκρατία υπέστη μια ιδεολογική ήττα πολύ σοβαρή αν και όχι τόσο εκκωφαντική όσο ο κομμουνισμός, αφού και η δική της στρατηγική αναδιανομής στηριζόταν σε ένα συνεκτικό σχετικά (αν και πιο πολύμορφο από τα ΚΚ) κοινωνικό υποκείμενο.

Η εικόνα που παρουσιάζουν οι περισσότεροι αναλυτές είναι αυτή του «Τέλους του Προλεταριάτου» και του κοινωνικού του ρόλου. Σε αυτό το σημείο φαίνεται να θριαμβεύει η επανακάμπουσα θεωρία ότι δεν υπάρχει πλέον η εργατική τάξη ως επαναστατική τάξη, ούτε καν ως συνεκτική τάξη (βλ. π.χ. έργα όπως: Α. Γκορτς Αντίο Προλεταριάτο, Νέα σκέψη, Αθήνα 1986).

Είναι γεγονός ότι –όπως δείχθηκε και στα παραδείγματα της Ιταλίας και Βρετανίας– οι ήττες της εργατικής τάξης οδήγησαν τόσο, α) στη μεταβολή της μορφής της και β) στην απόσπαση της πολιτικής των αριστερών κομμάτων από την όποια έκφραση των συμφερόντων της. Είναι, επίσης, γεγονός –αν και αποκρύβεται– ότι η ανεπάρκεια και ο συμβιβαστικός χαρακτήρας αυτών των κομμάτων υποβοήθησε σε μεγάλο βαθμό την επέλευση των ηττών. Ήταν οι «στρατηγοί της ήττας», όπως χαρακτήρισε κάποτε επιτυχημένα ο Τρότσκι τη σταλινική Γ΄ Διεθνή.

Σημαίνει, όμως, αυτό ότι τα σημερινά μισθωτά στρώματα είναι, απλώς, ένα «πέλαγος μεσοστρωμάτων» ή μια πλατιά «νέα μικροαστική τάξη» κατά την ορολογία του Ν. Πουλαντζά; Κι ακόμη περαιτέρω, είναι αυτή η αιτιολογία της αστικής ηγεμονίας πάνω στα αριστερά κόμματα; Με λίγα λόγια, η υπαγωγή της σοσιαλδημοκρατίας (και σ' ένα βαθμό ακόμη και της Ευρωαριστεράς) στη νεοφιλελεύθερη διαχείριση είναι αποτέλεσμα ότι αυτά τα κόμματα πλημμύρισαν από υπαλλήλους σούπερ μάρκετ, δημόσιους υπάλληλους, τραπεζοϋπάλληλους, κοινωνικούς λειτουργούς και κομπιουτεράδες; Και ότι όλοι αυτοί αξίωσαν να μην αντιμετωπίζονται ως «εργάτες»; Η ειρωνική διατύπωση του ερωτήματος δεν αναιρεί καθόλου το σοβαρό του χαρακτήρα.

Η εξάπλωση της μισθωτής εργασίας (π.χ. μείωση αυτοαπασχολούμενων, παραδοσιακών μικροαστών, κλπ.) και η ταυτόχρονη υποχώρηση του παραδοσιακού εργάτη της κλασικής βιομηχανικής/υλικής μεταποίησης θέτουν το ερώτημα των ορίων της εργατικής τάξης. Αν, δηλαδή, η μαρξιστική θέση οφείλει να αποδεχθεί το επιχείρημα της «παραγωγικής εργατικής τάξης» εξορίζοντας πλήθος μισθωτών κατηγοριών (που απασχολούνται στις καπιταλιστικές επιχειρήσεις του τριτογενούς τομέα) στην έννοια-καταφύγιο της «νέας μικροαστικής τάξης», ή αν τα πράγματα είναι διαφορετικά και, άρα, οδηγούμαστε σε μια διευρυμένη κοινωνικά έννοια της εργατικής τάξης.

Στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας, είναι γνωστός ο ορισμός του Λένιν, ο οποίος επιχειρεί να συνδυάσει ως προς την έννοια της τάξης τα κριτήρια, α) της σχέσης προς τα μέσα παραγωγής, β) της σχέσης προς την κοινωνική οργάνωση/κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, γ) της σχέσης προς την κατανομή/ιδιοποίηση του υλικού πλούτου.¹⁷ Το στοιχείο της ταξικής εκμετάλλευσης/οικονομικής κυριαρχίας είναι συνδεδετικό και των τριών στοιχείων, ενώ η κυριαρχία αυτή συναρτάται και με τις μορφές πολιτικής και ιδεολογικής κυριαρχίας με τρόπο δομικά διαφορετικό σε κάθε τρόπο παραγωγής.

Ήδη, στο πλαίσιο της ελληνικής μαρξιστικής βιβλιογραφίας έχει υποστηριχθεί επανειλημμένα η ανεπάρκεια και ο εσφαλμένος χαρακτήρας αυτής της θέσης του Ν. Πουλαντζά.¹⁸ Μια αναλυτική παρουσίαση αυτού του ζητήματος θα μας απομάκρυνε από το βασικό αντικείμενο της μελέτης, τη στρατηγική για το σοσιαλισμό/κομμουνισμό και τους

κοινωνικούς της όρους. Περιοριζόμαστε στην επισήμανση μιας σειράς ζητημάτων που έχει θέσει η ισχυρή και βάσιμη κριτική στη «στενή» προσέγγιση της εργατικής τάξης από τον Πουλαντζά.

Ο Πουλαντζάς ορίζει πολύ στενά την έννοια της «παραγωγικής εργασίας» ταυτίζοντάς την με την υλική (κλασική βιομηχανική) μεταποίηση. Αφαιρεί έτσι από την παραγωγή εμπορευμάτων έναν τεράστιο κλάδο «υπηρεσιών», αναπτυσσόμενο ιδίως από τα μέσα του αιώνα και μετά χάρη στη φορντιστική εμπορευματοποίηση πρωτογενών κοινωνικών λειτουργιών (π.χ. έτοιμο φαγητό, τουρισμός, αναψυχή κλπ.) όπου σαφώς παράγεται μέσω της εργασιακής διαδικασίας αξία και υπεραξία, όπου παράγεται ένα καπιταλιστικό εμπόρευμα με την κλασική έννοια, παρά το γεγονός ότι αυτό το εμπόρευμα δεν έχει πάντοτε υλική μορφή (άυλο εμπόρευμα). Είναι σαφές ότι εδώ έχουμε –όπως και στην κλασική μεταποίηση–παραγωγική εργασία (με την έννοια της παραγωγής αξίας και υπεραξίας) αλλά και καπιταλιστική εκμετάλλευση.¹⁹

Αξίζει να σημειωθεί, ακόμη, ότι ο τομέας των «υπηρεσιών» έχει οργανωθεί από τα μέσα του 20ού αιώνα όλο και περισσότερο με βάση την ταιυλορική οργάνωση εργασίας και έχει αποκτήσει χαρακτηριστικά κατακερματισμού και συγκεντρωτικής διεύθυνσης όμοια, όλο και περισσότερο, με την κλασική ταιυλορική βιομηχανία του 20ού αιώνα.

Πέρα, όμως, από τον τομέα των υπηρεσιών, και στο χώρο του εμπορίου και της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, ακόμη και αν θεωρηθεί ότι εδώ δεν ενσωματώνεται νέα αξία στο προϊόν αλλά απλώς ρευστοποιείται η ήδη παραχθείσα αξία, υπάρχει το στοιχείο της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης για τους μισθωτούς. Εδώ, λοιπόν, κατά την επικρατούσα άποψη, δεν παράγεται αξία αλλά ρευστοποιείται η παραχθείσα αξία. Όμως, υπάρχει πώληση του εμπορεύματος εργατική δύναμη από τον εμποροϋπάλληλο στον έμπορο/καπιταλιστή. Κατά τον αναγκαίο κοινωνικά χρόνο ο εμποροϋπάλληλος δεν αναπαράγει την αξία της εργατικής του δύναμης αλλά ρευστοποιεί τόση ποσότητα αξίας όση αντιστοιχεί στην αξία της εργατικής του δύναμης. Κατά τον πρόσθετο χρόνο, ο υπάλληλος «ρευστοποιεί», χωρίς αμοιβή, μια τέτοια μάζα εμπορευμάτων που η συνολική αξία της ισούται με το μέσο κέρδος και με το άθροισμα των υπολοίπων, εκτός του μεταβλητού κεφαλαίου, εξόδων κυκλοφορίας.²⁰ Έχουμε δηλαδή καπιταλιστική εκμετάλλευση (όπως συμβαίνει στον παραγωγικό τομέα).

Τόσο η κοινή συνισταμένη της εκμετάλλευσης όσο και εκείνη της υπαγωγής στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας (σχέση διεύθυνσης/εκτέλεσης) και στη συνολική καπιταλιστική κυριαρχία ενισχύουν την υπόθεση ότι έχουμε να κάνουμε με τμήμα της εργατικής τάξης και όχι με μικροαστικό στρώμα.²¹

- Πιο σύνθετα είναι τα ζητήματα που αφορούν τους εργαζόμενους στο δημόσιο τομέα και στις κοινωνικές υπηρεσίες όπως και τους με τη στενή έννοια κρατικούς λειτουργούς (δημόσιους υπάλληλους). Βεβαίως, υπάρχει ένας σημαντικός τομέας παραγωγικών εργαζόμενων εντός του δημοσίου τομέα, όπου παράγονται καπιταλιστικά εμπορεύματα, τα οποία διαχειρίζεται το Δημόσιο υπό τη μορφή υπηρεσιών που πωλούνται στο κοινό (μεταποίηση, ενέργεια, ύδρευση, μεταφορές, τράπεζες). Είναι σαφές ότι οι μισθωτοί εργαζόμενοι σε αυτό το παραγωγικό τμήμα (όχι όμως και τα στελέχη) ανήκουν στην «παραγωγική» εργατική τάξη με την έννοια που δόθηκε παραπάνω (της παραγωγής υλικών αλλά και άυλων καπιταλιστικών εμπορευμάτων).

Ζήτημα τίθεται για τους εργαζόμενους που παράγουν «υπηρεσίες» προς το κοινό μη

πωλούμενες αλλά παρεχόμενες δωρεάν (π.χ. εκπαίδευση, υπάλληλοι υπουργείων). Εδώ αποδεχόμαστε την προσέγγιση του Σακελλαρόπουλου, η οποία δίνει έμφαση στην ένταξη των εργαζομένων αυτών στις λειτουργίες του συλλογικού εργάτη και στο γενικότερο κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Υπό την παραπάνω έννοια, ο απλός (μη παραγωγικός) μισθωτός του δημοσίου τομέα που δεν επιτελεί λειτουργίες διεύθυνσης (αστική τάξη) ή ενδιάμεσου εποπτεύοντος (νέα μικροαστική τάξη) μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει στην εργατική τάξη (Σακελλαρόπουλος 2001, όπ.π.. σσ. 159-160).

Βεβαίως, το ζήτημα της ταξικής ένταξης στο δημόσιο τομέα είναι πολύ σύνθετο και δεν επιλύεται με τις παραπάνω γενικές επισημάνσεις. Ζητήματα πολιτικών ιδεολογιών, «ιδεολογιών μηχανισμό του κράτους», αντιθέσεις γραφειοκρατικών μερίδων παίζουν σημαντικό ρόλο. Η συγκεκριμένη ανάλυση είναι, λοιπόν, αναγκαία κάθε φορά.

Προκύπτει λοιπόν ότι το πολύ μεγάλο τμήμα των μισθωτών των «υπηρεσιών», του εμπορίου και του δημόσιου τομέα δεν είναι ένα «πέλαγος μεσοστρωμάτων», όπως επιχειρεί να αποδείξει η ευρύτερη αστική κοινωνιολογία προκειμένου να το αξιοποιήσει και πολιτικά, αλλά εντάσσεται στην εργατική τάξη, με τη μαρξιστική έννοια του όρου.

Βεβαίως, η διαπίστωση αυτή δεν αναιρεί τη «δυσκολία του πραγματικού»: την εξαιρετικά μεγάλη πολυμορφία των τρόπων ύπαρξης, των μορφών εκμετάλλευσης, των μορφών αναπαραγωγής και συσσώρευσης.²² Πράγματι, το καθεστώς εργασίας της εργατικής τάξης είναι πολύ πιο αποκεντρωμένο, διάχυτο και πολύμορφο στον μεταφορντικό καπιταλισμό από ό,τι ήταν στον 19ο αλλά και στον 20ό αιώνα.

2.4. Από πολιτική άποψη, σημαντικότερη από τη διάκριση «παραγωγικής» και «μη παραγωγικής» εργατικής τάξης εμφανίζεται, πλέον, να είναι η διάκριση «ασφαλούς» και «ανασφαλούς» τομέα της εργατικής τάξης.

Οι σημαντικότεροι μαρξιστές αναλυτές της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης συμφωνούν στο σημείο ότι η αναδιάρθρωτική κίνηση και η παγίωση ενός ασταθούς μεταφορντικού μοντέλου ηγεμονίας/ συσσώρευσης έχει διασπάσει την ενιαία αγορά μισθωτής εργασίας. Τόσο αυτοί που επικεντρώνουν στην «έννοια της δομής» (π.χ. θεωρία της ρύθμισης ή θεωρία της αναδιατύπωσης – Γ. Χιρς, Μπ. Τζέσσοπ) όσο και εκείνοι που επιμένουν στην προτεραιότητα της πάλης έναντι της δομής (π.χ. ο Β. Μπόνεφελντ) αποδέχονται την εκτίμηση ότι ο μεταφορντικός καπιταλισμός έχει διασπάσει την κεντρική μορφή του ταιλορικού εργάτη σε δυο υπομορφές: Α) τη μορφή ενός εργάτη του πυρήνα (“core”) της παραγωγής με υψηλή ειδίκευση, υψηλές δεξιότητες και γνώσεις, πληροφορικοποιημένου κλπ., στον οποίο αποδίδεται πλήρης απασχόληση, καλή αμοιβή, ασφάλιση, σταθερό εργασιακό καθεστώς και γενικότερα ευνοϊκές συνθήκες απασχόλησης. Ο εργάτης αυτός εκφράζει την τάση προς την υψηλή παραγωγικότητα, τα νέα σύνθετα και ευέλικτα συστήματα παραγωγής και την εργασιακή ασφάλεια. Β) Τη μορφή ενός περιφερειακού εργάτη με χαμηλή ειδίκευση, μονότονη και επαναληπτική εργασία (ταιλορικού τύπου), χαμηλή αμοιβή και ανασφαλή εργασία, ελαστικό εργασιακό καθεστώς. Τόσο στην παραδοσιακή μεταποίηση όσο και στις υπηρεσίες αναπτύσσεται αυτή η μορφή της «περιφέρειας» σε μεγάλη κλίμακα. Εδώ εντάσσεται κυρίως η γυναικεία και μεταναστευτική απασχόληση.²³ Η μορφή αυτή εκφράζει την τάση για ευέλικτη και ανασφαλή απασχόληση, για άρση της προστασίας και για εντατικοποίηση της εργασίας με την πιο κλασική έννοια.

Κατά τους συγγραφείς αυτούς, αυτή η αναδυόμενη «δυσάδοση» εντός της εργατικής τάξης θυμίζει αρκετά την «νοτιοαφρικανοποίηση ή μπαντουστανοποίηση» της Νότιας

Αφρικής επί απαρτχάιντ, τη δημιουργία δηλαδή στεγανών, μη συγκοινωνούντων και εποπτευόμενων από το αστικό κράτος εργασιακών θυλάκων.

Η «δυναμικοποίηση» της εργασίας δημιουργεί σημαντικά ζητήματα όσον αφορά τις στρατηγικές ηγεμονίας και διαχείρισης των ταξικών συγκρούσεων. Ενώ οι εργάτες του «πυρήνα» θα εξακολουθήσουν να εκπροσωπούνται από τα συνδικάτα και εν μέρει από τα σοσιαλδημοκρατικά και άλλα αριστερά κόμματα, τα άμεσα συμφέροντά τους δηλαδή θα διεμβολίζουν το πολιτικό σύστημα και θα αρθρώνονται γύρω από αυτό (έστω με πιο έμμεση και δευτερεύουσα μορφή από ό,τι στη φορντική περίοδο), οι εργάτες της «περιφέρειας» κατά κανόνα δεν βρίσκουν πολιτική έκφραση και εκπροσώπηση ως προς τα δικά τους άμεσα συμφέροντα.

Εδώ ξεκινά μια ριζική τροποποίηση της ταξικής σύγκρουσης και της ηγεμονικής διάρθρωσης. Ενώ στον 20ό αιώνα και για πολλές δεκαετίες η μέριμνα για τις εργαζόμενες τάξεις λογίζονταν ως καθήκον του αστικού κράτους, αλλά επίσης υπήρχε και μια ενεργητική ιδεολογία συμμετοχής και διεκδίκησης αυτών των δικαιωμάτων από την ίδια την εργατική τάξη (ως δικαίωμα πολιτικής συμμετοχής αλλά και ως δικαίωμα επιβολής της συμμετοχής στις κοινωνικές διαδικασίες, αξίωσης λήψης θετικών μέτρων κλπ.) τώρα αυτό το «πλαίσιο ενεργητικής αξίωσης» εγκαταλείπεται και το ενδιαφέρον για τον «περιφερειακό εργάτη» (με τη μορφή του μετανάστη, του νέου εργαζόμενου) αποκτά τον ρόλο της παραδοσιακής κοινωνικής φιλανθρωπίας.

Στο πεδίο της κρατικής κοινωνικής πολιτικής αυτό μεταφράζεται, α) στις ελάχιστες παροχές ενός δικτύου ασφαλείας αντί της πλήρους κοινωνικής αρωγής, β) σε λογικές «ελάχιστου εισοδήματος» και κάλυψης της απόλυτης φτώχειας. Στο πεδίο των ηγεμονικών μηχανισμών της «κοινωνίας των πολιτών» αυτή η ανάγκη μεταφράζεται στο δίκτυο των ΜΚΟ και της οργανωμένης κοινωνικής φιλανθρωπίας. Η κεντρική πολιτική αντικαθίσταται από μερικές θεματικές πολιτικές, οι οποίες καλύπτουν και αντισταθμίζουν τα μεγάλα κενά που δημιουργεί η εγκατάλειψη του κράτους-πρόνοιας.

Αυτή η νέα θεώρηση της «κοινωνίας των πολιτών» έχει αρκετά διαφορετικά χαρακτηριστικά από την «κοινωνία των πολιτών» του 19ου αιώνα. Εκεί, το αίτημα που διατυπωνόταν από τη φωτισμένη αστική ελίτ ήταν η χάραξη μιας γενικής γραμμής προόδου για την κοινωνία και μιας δημοκρατικής κοινής βούλησης (όπως εύστοχα επισημαίνει ο νεοσοσιαλιστής Σ. Χάντινγκτον στο έργο του Ποιοι είμαστε; Η αμερικάνικη ταυτότητα στον 21ο αιώνα, Νέα Σύνορα, Αθήνα 2006). Η τωρινή θεώρηση της «κοινωνίας των πολιτών» υποστηρίζει ότι έπαψε να υφίσταται η δυνατότητα μιας «γενικής γραμμής» και προσανατολίζεται στις μερικές ευαισθησίες, ανάγκες και δικαιώματα. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η δυναμικότητα στο χώρο της μισθωτής εργασίας αναπαράγει (και αλληλοτροφοδοτείται από) μια κερματισμένη, μερική και μετανεοτερική υποκειμενικότητα στο πεδίο της άρχουσας ιδεολογίας.

Στο σημείο αυτό, θα χρειαστεί να υπερνθυσίσουμε δυο διαστάσεις της «τάσης δυναμικοποίησης», μια αντικειμενική συνέπειά της στο πεδίο της πολιτικής ταξικής πάλης και μια αντανάκλασή της στο πεδίο της ιδεολογικής ταξικής πάλης.

Ξεκινώντας από την υποκειμενική διάσταση: η δυναμικοποίηση ερμηνεύεται από την κυρίαρχη σοσιαλδημοκρατία στα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως η επερχόμενη «κοινωνία των δυο τρίτων».24 Στο πλαίσιο αυτού του σχήματος, η δυναμικοποίηση είναι μια αναπόφευκτη πραγματικότητα, απέναντι στην οποία η Αριστερά οφείλει να υποταγεί. Αν η

Αριστερά συνεχίσει να αντιδρά κατά της αναδιάρθρωσης, ο κίνδυνος μεταφοράς των επιχειρήσεων στο εξωτερικό και της διόγκωσης του ανασφαλούς «ενός τρίτου» θα ενισχυθεί. Η πολιτική λογική αυτών των αναλυτών είναι η διατύπωση «έγκυρων προτάσεων διεξόδου από την κρίση», όπως η αποδοχή του κλεισίματος των προβληματικών και μη κερδοφόρων κλάδων και η συνεισφορά όλων των τάξεων (και των εργαζομένων σε «ασφαλές καθεστώς») για την επανεκπαίδευση, ειδίκευση, προσαρμογή κλπ. των ανέργων ώστε να εξεύρουν εργασία. Μια άλλη παραλλαγή είναι αυτή της μείωσης των «προνομίων» των «ασφαλών εργαζομένων» (π.χ. μονιμότητα στο δημόσιο τομέα) ή της συγκράτησης/μείωσης αποδοχών ώστε να δημιουργηθούν νέες θέσεις εργασίας. Τα «ρετιρέ» (συνήθως ισχυροί τομείς συνδικαλιστικής οργάνωσης) επικρίνονται, καθώς η άκαμπτη στάση τους υποδηλώνει αναισθησία για τους «άνεργους», τους χαμηλόμισθους κλπ., σαν να ήταν αυτές οι κατηγορίες που επέφεραν την ανεργία, τους χαμηλούς μισθούς κλπ. Όλες αυτές οι προβληματικές καταλήγουν σε μια εσωτερική αναδιανομή εντός της εργατικής τάξης, η οποία δεν αγγίζει ποτέ το κεφάλαιο. Μ' έναν παρεμφερή τρόπο στην ιταλική κοινωνία του τέλους της δεκαετίας του 1970 αναπτύσσεται από τους θεωρητικούς του ΙΚΚ το σχήμα των «δυο κοινωνιών». Εδώ, η πρώτη κοινωνία είναι αυτή που διαπερνάται από την κανονική ταξική πάλη (όπου οι δύο πόλοι, η αστική τάξη και η εργατική ανταγωνίζονται αλλά και ομονοούν για το «κοινό καλό»). Η δεύτερη είναι αυτή του υποπρολεταριάτου, της τρομοκρατίας και του κοινού εγκλήματος, οι δυνάμεις αποσταθεροποίησης της ομαλότητας και του νόμου. Εδώ, η λογική δεν είναι η αλληλεγγύη αλλά ο ανταγωνισμός μεταξύ των «δυο κοινωνιών».25

- Όσον αφορά την αντικειμενική διάσταση του προβλήματος: η μη εκπροσώπηση του «ανασφαλούς» τμήματος από τα αριστερά κόμματα και η μη πολιτική άρθρωση των αναγκών του –παρά μόνο μέσα από τα δίκτυα της κοινωνικής φιλανθρωπίας και του «εθελοντισμού» – έχει ως αποτέλεσμα τη μη συνάντηση, συχνά, των αγώνων του «ασφαλούς» και του «ανασφαλούς/αποκλεισμένου» τομέα. Έτσι, οι αγώνες στη Γαλλία κατά του Ευρωσυντάγματος το 2005 ή κατά του Συμφώνου Πρώτης Απασχόλησης το 2006 δεν συναντήθηκαν με την εξέγερση των περιθωριοποιημένων νέων των προαστίων το φθινόπωρο του 2005. Η στάση αυτών των νέων αντιμετωπίστηκε ακόμη και από την Αριστερά ως «ακατανόητη», «μη πολιτική» και εν τέλει κάπως μηδενιστική. Με ανάλογο τρόπο τα κομμάτια της εναλλακτικής, πράσινης ή και αντικαπιταλιστικής Αριστεράς στις ΗΠΑ, τα οποία απηχούν τμήματα της «ασφαλούς» εργατικής τάξης και της μικροαστικής τάξης δεν συνδέθηκαν με «άγριες εξεγέρσεις», όπως αυτή του Λος Άντζελες το 1992.

3. Τάξη χωρίς ταξική συνείδηση;

Παρά το ότι οι ταξικοί αγώνες συνεχίζονται, ενίοτε δε οξύνονται, η συνείδηση του «ανήκειν στην εργατική τάξη» φαίνεται τις τελευταίες δεκαετίες να εξασθενεί. Τι ακριβώς συμβαίνει;

Αν δεχθούμε ότι η εργατική τάξη συγκροτείται κατά μία έννοια πρωτογενώς με βάση την «εκμετάλλευση» (και, άρα, με βάση τους δομικούς της προσδιορισμούς²⁶) εντός των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και δευτερογενώς ως μία τάξη με πολιτική ταξική συνείδηση, με σαφή πολιτική ταξική τοποθέτηση, είτε επαναστατική είτε πάντως ανοιχτά συγκρουσιακή (ως «προλεταριάτο»), τότε είναι νοητή η χρόνια ύπαρξη ή και επέκταση ακόμη μιας εργατικής τάξης, η οποία πλειοψηφικά δεν έχει τα πολιτικά χαρακτηριστικά του «προλεταριάτου», χωρίς να έχει απολέσει την τάση να ξαναυπάρξει ως «προλεταριάτο». Αυτή, όμως, η θέση δεν είναι αδιαμφισβήτητη.

Στο πλαίσιο του μαρξισμού, έχουν υποστηριχθεί και οι δύο αντικρουόμενες απόψεις: τόσο η θέση ότι η εργατική τάξη υπάρχει μόνον από τη στιγμή που συγκροτείται σε ένα σύνολο με ομοιογενή ταξική συνείδηση (η άποψη του E. P. Thompson [1961] αλλά και του E. Hobsbawm [1971]) αλλά και η αντίθετη θέση ότι η εργατική τάξη –όπως και οι υποτελείς τάξεις των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής και ιδίως οι δούλοι– μπορεί να υπάρξει κοινωνικά χωρίς να αναπτύσσει πολιτική ταξική συνείδηση και να εκδηλώνει ανοιχτό πολιτικό αγώνα ως διακριτή δύναμη²⁷. Ιδίως, ο Ste Croix υποστηρίζει με αναφορά σε περισσότερα έργα του Μαρξ (Κεφάλαιο, 18η Μπρυμαίρ, Φιλοσοφία της Αθλιότητας, βλ. Ste Croix 1988, σσ. 95-103) ότι η ύπαρξη της τάξης εδράζεται αναγκαστικά στην ύπαρξη σχέσεων εκμετάλλευσης (απόσπασης πλεονάσματος). Η ταξική εκμετάλλευση συνεπάγεται αναγκαστικά σχέσεις πάλης και αντιπαλότητας, μορφές ένταξης σε ανταγωνιστικές κατηγοριοποιήσεις και συλλογικές ταυτότητες, «μοριακές» ή συλλογικές μορφές πάλης. Δεν συνεπάγεται όμως αναγκαστικά –σίγουρα όχι στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες και πιθανότατα ούτε στην καπιταλιστική– την αυτοτελή ή έστω εμμέσως αυτοτελή πολιτική συγκρότηση της τάξης και την ανάπτυξη από αυτήν ενός διακριτού πολιτικού προγράμματος.

Η θεώρηση αυτή μοιάζει να είναι πειστικότερη από εκείνη της «τάξης» που συγκροτείται ή απο-συντίθεται με γνώμονα την ύπαρξη διακριτής πολιτικής ταξικής συνείδησης. Η τελευταία θέση θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει στην άποψη του «τέλους» όχι μόνο της εργατικής τάξης αλλά και γενικότερα της ταξικής πολιτικής σύγκρουσης στον υπερώριμο αναπτυγμένο καπιταλισμό. Βρισκόμαστε σε μία μακροχρόνια συγκυρία όπου η ήττα των εργατικών κινημάτων καταλήγει (όχι αναγκαστικά μόνιμα) στη σε μεγάλο βαθμό απουσία αυτοτελούς πολιτικής εκπροσώπησής τους, είτε λόγω της έκλειψης των ιστορικών μαρξιστικών κομμάτων, είτε εξαιτίας της σημαντικής εξασθένησης των ρεφορμιστικών πολιτικών προγραμμάτων και των ρεφορμιστικών συνδικάτων. Η θέση που αντιλαμβάνεται την εργατική πολιτική συγκρότηση «προοδευτικά» είτε ως ένα ρεύμα βασισμένο στον «ιστορικό νόμο της κοινωνικοποίησης της παραγωγής και της αντιστοίχισης παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων» (σοβιετικός μαρξισμός), είτε ως ένα ρεύμα αναγκαίας δικαίωσης και διαρκούς ευθύγραμμης εμβάθυνσης των ιστορικών αναγκών της ανθρωπότητας, και άρσης μιας και δια παντός των φενακισμών και των ατελών κοινωνικών συνειδήσεων, (ως δείκτη αναδιάταξης και πτώσης της κοσμοαντίληψης μιας άρχουσας τάξης –εκδοχές της λουκατσιανής προσέγγισης) μοιάζει να είναι αμήχανη απέναντι σε ένα προτσές οπισθοδρομήσεων, τεθλασμένων γραμμών, ταλαντεύσεων και αναστοχασμού, απέναντι στην ιστορική αλλά όχι αμετάκλητα ανίκητη ισχύ του κεφαλαίου, πριν από μία νέα φάση κινηματικών επιθέσεων.

Όπως έχει επισημάνει ο N. Πουλαντζάς,²⁸ ασκώντας κριτική στην προβληματική του Λούκατς, η ταξική συνείδηση της εργατικής τάξης δεν κινείται σταθερά προς μία κατάσταση «τελείωσης» και ηγεμονικής ολοκλήρωσης, ούτε κινείται απομονωμένα από την αστική ιδεολογία, σαν κάθε τάξη να χαρακτηρίζεται από μία ιδεολογία-ταυτότητα. Η συνείδηση και η ιδεολογία της εργατικής τάξης καθορίζεται σε αλληλεξάρτηση προς τις άλλες τάξεις κατά την πολιτική και ιδεολογική ταξική πάλη και επηρεάζεται από την έκβαση αυτής.

Η χρονικά οριοθετημένη αδυναμία αυτοτελούς πολιτικής εκπροσώπησης και αγώνα δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση απουσία της ταξικής πάλης ή μιας μορφής ταξικής ένταξης και συνείδησης. Κατ' αρχήν η ίδια η ύπαρξη των ανταγωνιστικών αλλά και των μη ανταγωνιστικών τάξεων δεν υπάρχει εν κενώ αλλά μόνο μέσα και δια της ταξικής πάλης. Μιας ταξικής πάλης που ξεκινά από πρακτικές (ακόμη και μοριακές) στην παραγωγή, σπάει

την «οικονομική απομόνωση» των παραγωγών, δημιουργεί οικονομικούς αγώνες, προχωρά στην ανάπτυξη πολιτιστικών αντιστάσεων στο κεφάλαιο, χρωματίζει τα ρεύματα της «αποκλεισμένης νεολαίας» και την αντίστασή τους, διαπερνά και καθορίζει ακόμη και την ανάπτυξη των «μη εργατικών» κινημάτων και των αξιών τους, αναπαράγεται στην ακόμη και κάτω από δυσκολίες συντήρηση των συνδικαλιστικών και οικονομικών ταξικών διεκδικήσεων, φιλτράρει ως έναν βαθμό ακόμη και τις τροποποιούμενες σχέσεις εκπροσώπησης των σοσιαλφιλελεύθερων ή και των συντηρητικών κομμάτων, καλλιεργεί μία δυσανεξία και έλλειψη ικανοποίησης ακόμη και στις κοινωνίες του μητροπολιτικού καπιταλισμού.

Το πρόβλημα λ.χ. της κοινωνικής και πολιτικής βίας είναι ένας σημαντικός δείκτης της αναπαραγωγής, κάτω από λανθάνουσες έστω μορφές, της όξυνσης της ταξικής πάλης.²⁹ Παρά τις αντιρρήσεις ενός δημοφιλούς «αριστερού» μύθου περί επιστροφής στη μη-βία (βλ. τις όψεις θέσεις του Φ. Μπερτινότη³⁰), η αύξηση μορφών βίας από τμήματα της άνεργης και της ανασφαλούς εργασιακά εργατικής τάξης (και μιας νέας εργατικής νεολαίας), όπως έχουμε δει στην περίπτωση της εξέγερσης τους Λος Άντζελες το 1992, στην εξέγερση το φθινόπωρο των γαλλικών προαστίων, στην εξέγερση του Δεκέμβρη στην Ελλάδα, αλλά και σε εκρήξεις «ακραίων» τμημάτων του κινήματος κατά της παγκοσμιοποίησης (βλ. Γένοβα 2001) δείχνει ακριβώς την αδυναμία τμημάτων που ασφυκτιούν να υπαχθούν σε μία αναιμική έως νεκρή παραδοσιακή πολιτική εκπροσώπηση της εργασίας και την –έστω τυφλή, έστω «μη πολιτική» ακόμη– αντίδρασή τους, ακόμη τη σημαντική τους διαφοροποίηση από τη μορφή αντίστασης πιο ασφαλών και πιο αγκιστρωμένων κοινωνικά τομέων της εργασίας. Δεν είναι άσχετη και η αδυναμία ικανοποιητικής επικοινωνίας μεταξύ του μπλοκ του «όχι» στη Γαλλία του 2005 και του εξεγερμένου «κόσμου των προαστίων». Παρά όμως την αίσθηση «μη διεξόδου» που μαρτυρούν αυτές οι αντιδράσεις, αποτελούν ταυτοχρόνως και μορφές ανάκλησης του ζητήματος της εξέγερσης και όχι αποκλειστικά μορφές ενός αδιέξοδου «μηδενισμού».

Κατά έναν αντίστοιχο τρόπο, η εμμονή τμημάτων του ισλαμικού κόσμου σε μία διεθνή ένοπλη βία («τρομοκρατία») και μάλιστα με αυξημένη την τάση για αισθητικοποίηση/θεαματικοποίηση αυτής της βίας είναι επίσης μια ισχυρή ένδειξη όχι μόνο ενός αντιδραστικού πρωτοφασιστικού ισλαμισμού –όπως θα ήθελε η φιλελεύθερη Αριστερά για να ξεμπερδέψει με τους «παράλληλους φονταμενταλισμούς» ως Δίδυμους Πύργους– αλλά και μιας διάχυσης της τάσης για κοινωνική και πολιτιστική εξέγερση κατά του ιμπεριαλισμού και του διεθνοποιούμενου καπιταλισμού σε τεράστια πληθυσιακά στρώματα της περιφέρειας, αλλά και σε σημαντικά τμήματα των περιφερειακών αρχουσών ομάδων (π.χ. αραβική αστική τάξη) που, πράγματι, δεν διαχέεται πια μέσα από κλασικά νεοτερικά πολιτικά κινήματα. Ταινίες όπως η «Συριάνα» του Κλούνυ ή το “V for Vendetta” του Moore αποδεικνύουν έναν έντονο δυτικό-αριστερό θαυμασμό για αυτά τα ένοπλα κινήματα, που αν και αδιαμόρφωτος, είναι πάντως υγιέστερος από τη φιλελεύθερη καταδίκη τους.

Όμως τα παραπάνω έχουν, όντως, ένα σαφές όριο ακόμη. Η εκ νέου μετάβαση από την απλή στη διευρυμένη αναπαραγωγή της ταξικής πάλης προϋποθέτει την επαναανάκλυψη της εργατικής πολιτικής και του εργατικού πολιτικού πολιτισμού.

Αν αυτό δεν ενδυναμωθεί και δεν οδηγήσει στη διαμόρφωση εκ νέου προγραμμάτων διακριτής εργατικής πολιτικής –τα οποία, βεβαίως, θα ενσωματώνουν και ευρύτερες κινηματικές πρακτικές χωρίς όμως να διασκορπίζονται μέσα σε αυτές– τότε η ισχυρή τάση για μία εργατική τάξη που θα δρα, ακόμη και στις στιγμές της εντονότερης σύγκρουσής

της, εντός του κόσμου του κεφαλαίου, ως δύναμη κλονισμού και αναδιάρθρωσής του και όχι ως δύναμη ανατροπής του μακροπρόθεσμα θα παγιωθεί. Θα έχουμε, δηλαδή, την επιστροφή από μία κυριαρχούμενη τάξη φορέα μιας δυνατότητας για επαναστατική ανατροπή της ταξικής κοινωνίας (όπως εννοεί ο Μαρξισμός την εργατική τάξη ονομάζοντάς την «προλεταριάτο») σε μία αγωνιζόμενη κυριαρχούμενη τάξη που θα αποτελεί μέρος του προβλήματος και όχι της λύσης του, όπως ήταν οι κυριαρχούμενες τάξεις των προκαπιταλιστικών σχηματισμών. Η αλληλεγγύη με αυτήν την τάξη θα εξακολουθεί να είναι ηθικοπολιτικά κρίσιμη, δεν θα αναδεικνύει, όμως, την τάση προς τον κομμουνισμό, αλλά προς έναν εφικτό περιορισμό της αθλιότητας του κεφαλαίου ή –πιθανόν– προς ένα επόμενο σύστημα ταξικής κυριαρχίας.

Αν οι ήττες της επανάστασης οδήγησαν για πολλές δεκαετίες σε μία –κατά τον Λένιν, τον Γκράμσι ή τον Λούκατς– ατελή μεταρρυθμιστική πολιτική συνείδηση ως κύρια όψη, η αποδιάρθρωση του μεταρρυθμιστικού χωρίς την επιστροφή του ανατρεπτικού προτάγματος θα μπορούσε να οδηγήσει στην πλήρη εξαφάνιση της εργατικής πολιτικής συνείδησης. Κατά έναν φαινομενικά παράδοξο τρόπο, η παρακμή της εργατικής πολιτικής δεν θα σήμαινε μόνο την απομάκρυνση στις καλές δυνάμεις του ζητήματος του κομμουνισμού αλλά και την παρακμή τόσο του όποιου μεταρρυθμιστικού και των ιστορικών δομών της αστικής δημοκρατίας, αλλά και της ίδιας της πολιτικής λειτουργίας του κράτους-έθνους. Έτσι, η εργατική τάξη θα παράσερνε στο θάνατο όχι μόνο το όραμα της χειραφέτησής της αλλά και θεσμούς που σε σημαντικό βαθμό υπήρξαν τόσο κατακτήσεις της όσο και κοινωνικά της δεσμά ή περιορισμοί. Αυτό θα ήταν το τίμημα του θανάτου της ως δυνάμει ηγεμονικής τάξης.

1 Βλ. σε Μπ. Κοριά Ο εργάτης και το χρονόμετρο, Αθήνα 1986, Κομμούνα. Αναλυτικά για τις θεωρίες των καπιταλιστικών κρίσεων βλ. σε Γιόαχιμ Χιρς «Φορντισμός και Μεταφορντισμός. Η παρούσα κοινωνική κρίση και οι συνέπειές της» στο Β. Μπόνεφελντ – Τζ. Χόλλογουαιου Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή-μια μαρξιστική συζήτηση για το μεταφορντιστικό κράτος σ. 16 επ. Στο πλαίσιο της ελληνικής βιβλιογραφίας και Γ. Σταμάτη (επιμ.) Κρίση και οικονομική πολιτική, Κριτική, Αθήνα 1986, Γ. Μηλιός Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός-από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη, Κριτική, Αθήνα 2000, Η.Ιωακείμογλου Για την αντικαπιταλιστική έξοδο από την κρίση, Θεσσαλονίκη 1987, Γ. Μηλιός, Δ. Δημούλης, Γ. Οικονομάκης Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό, Νήσος, Αθήνα 2005, κεφ. 7-9.

2 Στο σημείο αυτό ο Χιρς συμφωνεί ουσιαστικά με πλευρές της επιχειρηματολογίας του Κοριά και άλλων μαρξιστών συγγραφέων που επιμένουν στο ότι υπάρχει όντως μια ανάλογη σχέση ανάμεσα στη μείωση της καπιταλιστικής κερδοφορίας και της ανόδου των ταξικών αγώνων (“profit squeeze theory”). Η κριτική του Χιρς σε αυτή την τάση επισημαίνει ότι υπερτονίζουν τη σφαίρα της διανομής (αύξηση μισθών) έναντι εγγενών τάσεων στην ίδια την παραγωγή, αλλά και δεν λαμβάνουν υπ’ όψη τους επαρκώς τα ιδεολογικά και θεσμικά πεδία της όλης σύγκρουσης (αφού η σύγκρουση επεκτείνεται σε όλη την κοινωνία και όχι μόνο στην παραγωγική διαδικασία). Για τη θέση του Μαντέλ βλ. σε Μαντέλ Ο ύστερος καπιταλισμός, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1987.

3 Βλ. και Τ. Νέγκρι, Ο ιταλικός Μάης – από τον εργάτη-μάζα στον κοινωνικό εργάτη, Αθήνα 1983, Κομμούνα.

4 Βλ. Ντόναλντ Σασούν, Εκατό χρόνια σοσιαλισμού, Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σσ. 85-100.

5 Όψεις αυτής της διαδικασίας περιγράφηκαν από την αρθρογραφία του περιοδικού Marxism Today στις αρχές του 1980. Το περιοδικό αυτό, που πρόσκειτο στο ευρωκομμουνιστικό ΚΚ Μεγάλης Βρετανίας, έβγαλε το συμπέρασμα ότι ήταν αναγκαία η προσαρμογή σε ορισμένες θετικές πλευρές του θατσερισμού. Ο αριστερός αναθεωρητισμός βρήκε εδώ την πρώτη του κοιτίδα προτού εγκατασταθεί ως κυρίαρχη τάση στους Εργατικούς. Βλ. σε Stuart Hall- Martin Jaques, The Changing Face of Politics, London 1989 (συλλογή άρθρων του περιοδικού).

6 Βλ. σε Ν. Μπαλεστρίνι, Τα θέλουμε όλα, Αθήνα 1979, Στοχαστής και Il Manifesto, 200 θέσεις για τον κομμουνισμό», Εξάντας, Αθήνα 1976. Επίσης, Π. Σωτήρης, «La rossa primavera», σε Θέσεις 104, σσ. 115-164 και www.theseis.com.

7 Βλ. Σασούν όπ. π. 190-200. Κατά το συγγραφέα, ο σκοπός του ΙΣ ήταν βασικά η εξάλειψη της «συνθήκης αποκλεισμού». Με αυτή την έννοια, το ΙΚΚ γνώρισε το δικό του Μπαντ Γκόντεσπεργκ (τη δοκιμασία διακυβέρνησης) πολύ πριν μεταλλαχθεί σε Κόμμα Δημοκρατικής Αριστεράς (PDS) το 1991.

8 Βλ. «Έκθεση στην Κεντρική Επιτροπή ΙΚΚ» του Οκτωβρίου 1976, του Ενρίκο Μπερλίνγκουερ, Εκλογικό πρόγραμμα ΙΚΚ του 1976, ομιλία του Λουτσιάνο Λάμα τον Οκτώβριο 1976 σε συνδικαλιστές της CGIL, ομιλία του Μπερλίνγκουερ στους διανοούμενους τον Ιανουάριο 1977. Όλα παρατίθενται σε Ε. Μαντέλ, Κριτική του Ευρωκομμουνισμού, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1981, σσ. 206-230, «Το Ιταλικό ΚΚ απόστολος της λιτότητας».

9 Βλ. Μαντέλ όπ.π. σσ. 224 επ.

10 Βλ. σε Δ. Μπελαντή, Αντιτρομοκρατική νομοθεσία και αρχή του κράτους δικαίου, Π. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1997, σ. 551 επ., Δ. Δεληολάνη Το φαινόμενο της τρομοκρατίας –άνοδος και πτώση των «Ερυθρών Ταξιαρχιών», Στοχαστής, Αθήνα 1992. Βλ. και V. Ferrari “Symbolischer Nutzen der Gesetzgebung zur inneren Sicherheit in Italien”, σε von Blankenburg (Hrg.) Politik der inneren Sicherheit, Frankfurt/Main 1980 σσ. 90 επ.

11 Όπως ορθά επισημαίνεται, από σοσιαλδημοκρατική θέση, από τον Σασούν 2001, όπ.π., σ. 208.

12 Βλ. Σασούν 2001, όπ.π. σσ. 420-421.

13 Βλ. σε Ν. Πουλαντζά, Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σσ. 261-276.

14 Όπ.π. σ. 264 Ο Πουλαντζάς παραπέμπει στο Κεφάλαιο (στον ανολοκλήρωτο Τρίτο Τόμο του): «Αυτή δεν είναι μια σχέση όπου μετατρέπω το χρήμα σε κεφάλαιο ή μέσω της οποίας αυτός που παρέχει υπηρεσία, ο καθηγητής, με μετατρέπει σε κεφαλαίουχο του, σε αφεντικό του. Για να προσδιορίσω τον οικονομικό χαρακτήρα της σχέσης αυτής δεν με ενδιαφέρει διόλου αν ο γιατρός με θεραπεύσει, αν η διδασκαλία του καθηγητή είναι αποτελεσματική, αν ο δικηγόρος κερδίσει την υπόθεσή μου. Αυτό που πληρώνω είναι η υπηρεσία σαν τέτοια...». Όμως, το χωρίο αυτό διακρίνει την υπηρεσία από το συγκεκριμένο της περιεχόμενο, δεν απαντά στο αν η υπηρεσία συγκροτεί στη συγκεκριμένη περίπτωση

καπιταλιστικό εμπόρευμα ή παρέχεται απλώς ως αξία χρήσης.

15 Για την παρουσίαση και κριτική των απόψεων αυτών βλ. Γιάννης Μηλιός και Γιώργος Οικονομάκης, «Εργατική τάξη και μεσαίες τάξεις: Ταξική θέση και ταξική τοποθέτηση (Μια κριτική προσέγγιση στη θεωρία των κοινωνικών τάξεων του Νίκου Πουλαντζά)», Θέσεις τ. 99, σσ. 19-55 και Γιάννης Μηλιός και Γιώργος Οικονομάκης, «Για τον ταξικό προσδιορισμό της εργατικής και της νέας μικροαστικής τάξης. Μια απάντηση», Θέσεις τ. 105, σσ. 15-31, αμφότερα επίσης στο διαδικτυακό τόπο www.theseis.com.

16 Σασούν όπ.π. σσ. 291-292.

17 Β. Ι. Λένιν Άπαντα, τ. 39, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1988, σ. 15.

18 Πέραν των κειμένων των Γ. Μηλιού και Γ. Οικονομάκη που αναφέραμε σε προηγούμενη υποσημείωση βλ. Σπ. Σακελλαρόπουλου Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση, Νέα Σύνορα, Αθήνα 2001, σσ. 121-168 και Γ. Μαυρή «Το πρόβλημα της μικροαστικής τάξης στην Ελλάδα», Θέσεις τ. 9/1984.

19 Βλ. σε Σακελλαρόπουλο όπ.π. σ. 150, όπου επίσης ο συγγραφέας παραπέμπει και στη σχετική μνεία του Μαρξ ότι παραγωγική εργασία είναι αυτή που ανταλλάσσεται με κεφάλαιο: στον 3ο Τόμο του Κεφαλαίου, σσ. 362, 363 (έκδοση «Σύγχρονη Εποχή»).

20 Βλ. σε Σακελλαρόπουλο όπ.π. σ. 128.

21 Η άποψη ότι στον τομέα του εμπορίου και της κυκλοφορίας δεν παράγεται (αλλά απλώς αναδιανέμεται) αξία και υπεραξία ελέγχεται, πάντως, από τη σκοπιά της μαρξιστικής Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Βλ. χαρακτηριστικά Γ. Σταμάτης, «Η θέση της “κυκλοφορίας” στην αναπαραγωγή του οικονομικού συστήματος και στην παραγωγή υπεραξίας και κέρδους», Θέσεις τ. 29, 1989, σσ. 119-32 και www.theseis.com.

22 «Όμως το να υποστηρίζει κανείς ότι οι ανθρακωρύχοι, το προσωπικό καθαριότητας των νοσοκομείων, οι χρήστες ηλεκτρονικών υπολογιστών, οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι, οι καθηγητές πανεπιστημίου, οι ποδοσφαιριστές και οι μπράβοι των νάιτ κλαμπ και άλλοι “μισθωτοί” έχουν όλοι συγγενική ταξική θέση –και επομένως την ίδια ταυτότητα και τα ίδια συμφέροντα– είναι μάλλον μη ευλογοφανές», Σασούν όπ.π. σ. 285. Πρόκειται για λογικό άλμα: Απορρίπτοντας ο συγγραφέας το ανομοιογενές μείζον, απορρίπτει και το σχετικά ομοιογενές έλασσον.

23 Γ. Χιρς όπ.π. σσ. 39-42, Β. Μπόνεφελντ «Αναδιατύπωση της θεωρίας του κράτους», σε Μεταφορντισμός...(1994) όπ.π. σσ. 51 επ., 78, 81, 85. Για την σχετικά ανάλογη σχέση αύξησης της γυναικείας απασχόλησης και της μερικής-ανασφαλούς απασχόλησης βλ. σε Σασούν όπ.π. σ. 293 επ.

24 Βλ. Π. Γκλωτς, Μανιφέστο για μια νέα ευρωπαϊκή Αριστερά, Οδυσσεάς, Αθήνα 1987.

25 Βλ. Τ. Νέγκρι 1983, όπ.π., όπου ασκείται κριτική ιδίως στις απόψεις του Μ. Τρόντι και του Α.Αζόρ-Ρόζα για τη «δυναμική κοινωνία».

26 Βλ. σε Ν. Πουλαντζά Οι κοινωνικές τάξεις στον σύγχρονο καπιταλισμό, Θεμέλιο, Αθήνα 1981, σσ. 18 επ. για τη σχέση δομικού προσδιορισμού και ταξικής τοποθέτησης στη

συγκυρία, όπου επισημαίνεται ότι οι σχέσεις πολιτικής και ιδεολογικής κυριαρχίας είναι ενύπαρκτες στις σχέσεις παραγωγής, δεν δημιουργείται πρώτα η τάξη καθ' εαυτήν, η οποία θα καταλήξει αναγκαστικά στην τάξη για τον εαυτό της.

27 Ως προς την α' άποψη βλ. σε E.P. Thompson, *The making of the English working class*, 1961 και E. Hobsbawm, "Class Consciousness in History", in *Aspects of History and Class Consciousness*, 1971. Αυτή η άποψη, της ολοκλήρωσης της τάξης δια της απόκτησης «ταξικής συνείδησης» διατρέχει και όλο το *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση* του Γκ. Λούκατς. Ως προς τη β' άποψη βλ. G. Ste Croix, *Ο ταξικός αγώνας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1998, Εισαγωγή.

28 Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις, Θεμέλιο, Αθήνα 1975, τ. Β', κεφάλαιο 2.

29 Βλ. σε Δ. Μπελαντή, *Αναζητώντας τον εσωτερικό εχθρό –διαστάσεις της αντιτρομοκρατικής πολιτικής*, Αθήνα 2004, τρίτο κεφάλαιο.

30 Φ. Μπερτινότι «Η Αριστερά και η βία», σχόλιο σε *Αυγή*, 22/2/2007 (του Στάθη Λουκά). Και σε www.ananeotiki.gr/readText.as?textID=1642. Ο Μπερτινότι προτείνει μια επανεκτίμηση της «μη βίας» ως βασικής αξιακής αρχής της Αριστεράς.

Πηγή: http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1077&It...